

An aerial photograph of the Tell el-Farkha archaeological site. In the foreground, there is a large, flat, brownish area with some sparse vegetation and a small, circular stone structure. To the left, a dirt road runs alongside a small, shallow pond. In the background, a dense urban area with many multi-story buildings is visible, along with some green fields and a distant horizon under a clear blue sky.

20 TELL EL-FARKHA
years of Polish excavations

20 TELL EL-FARCHA
lat polskich wykopalisk

TELL EL-FARCHA

20 lat polskich wykopalisk

#polskiwykopaliska, #egiptpredynastyczny, #egiptwczesnodynastyczny,
#zaginionastolica #deltanilu, #kościółłoto, #architektura, #cmentarzysko

WYSTAWA

pod redakcją A. Mączyńskiej, M. Chłodnickiego i K. M. Ciałowicza

TELL EL-FARKHA

20 years of Polish excavations

#polishexcavations, #predynasticegypt #earlydynasticegypt,
#lostcapital #niledelta, #gold&ivory, #architecture, #cemetery

EXHIBITION

edited by A. Mączyńska, M. Chłodnicki, K. M. Ciałowicz

Poznań–Kraków 2019

*Redaktor naczelny wydawnictw Muzeum Archeologicznego w Poznaniu/
Editor-in-chief of Poznań Archaeological Museum publications:*
MARZENA SZMYT

Redaktorzy/ Editors:
A. MĄCZYŃSKA, M. CHŁODNICKI, K.M. CIAŁOWICZ

Autorzy/ Authors:
G. BĄK-PRYC, M. CHŁODNICKI, K.M. CIAŁOWICZ, M. CZARNOWICZ, J. DĘBOWSKA-LUDWIN, M. JÓRDECZKA,
M. JUCHA, J. KABACIŃSKI, J. KARMOWSKI, A. MĄCZYŃSKA, K. ROSIŃSKA-BALIK

Tłumaczenia/ Translations:
Autorzy/Authors, M. Cieślak, K. Gintowt

Zdjęcia/ Photos:
R. SŁABOŃSKI, M. CHŁODNICKI, R. FATTOVICH, M. JÓRDECZKA, H. ŻARSKA-CHŁODNICKA (Tell el-Farcha),
Z. DOLIŃSKI, W. JERKE (Minshat Abu Omar), G. BĄK-PRYC, E. KUCIEWICZ (Tell el-Murra)

Projekt katalogu i skład/ Catalogue design and typeset:
T. KASPROWICZ

Projekt okładki/ Cover design:
J. KURKOWICZ

Wystawa prezentowana w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu
od 10 maja do 15 września 2019 r. w Pałacu Gorków
The exhibition presented in the Poznań Archaeological Museum
between 10th May and 15th September 2019 in the Gorka Palace

Scenariusz i projekt wystawy/ Exhibition scenario and design:
M. CHŁODNICKI, A. MĄCZYŃSKA

Adres redakcji/ Editorial Office:
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
ul. Wodna 27, 61-781 Poznań
tel./fax: +48618528251
email: muzarp@man.poznan.pl

ISBN 978-83-60109-66-3

Druk i oprawa/ Printed by:
Drukarnia Biały Kruk Milewscy
ul. Tygrysia 50, Sobolewo, 15-509 Białystok

© Copyright by Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, Poznań 2019

Spis treści/Contents

Wstęp/ Preface	5
Część I. Misja / Part I. Mission	7
Geneza/ Genesis	9
20 lat w Gazali/ 20 years in Ghazala	15
Prace terenowe/ Fieldworks	23
Prace studyjne i konserwacja/ Study works & conservation.....	29
Część II. Odkrycia / Part II. Discoveries	37
Architektura/ Architecture	39
Cmentarzysko/ Cemetery.....	45
Od Tell el-Farcha do Tell el-Murra/ From Tell el-Farkha to Tell el-Murra.....	53
Część III. Zabytki /Part III. Objects	59
Zabytki sztuki/ Art objects	61
Pieczęcie i znaki/ Seals and potmarks.....	69
Ceramika naczyniowa/ Pottery.....	75
Przedmioty importowane/ Imported items	83
Naczynia kamienne/ Stone vessels	87
Przedmioty kamienne/ Stone objects	93
Przedmioty krzemienne/ Flint objects.....	101
Przedmioty miedziane/ Copper objects	107
Narzędzia kościane/ Bone implements	111
Część IV. Tell el-Farcha i jej znaczenie w początkach formowania się starożytnego państwa egipskiego / Part IV. Tell el-Farkha and its importance at the beginnings of the formation of the ancient Egyptian state	115
Polska Ekspedycja Archeologiczna do Wschodniej Deltę Nilu 1998-2018/ Polish Archaeological Expedition to the Eastern Nile Delta	135
Sponsorzy Polskiej Ekspedycji Archeologicznej do Wschodniej Deltę Nilu/ Sponsors of Polish Archaeological Expedition to the Eastern Nile Delta.....	139

Rozpoczęcie wykopalisk Polskiej Ekspedycji Archeologicznej do Wschodniej Deltę Nilu w Tell el-Farcha było możliwe dzięki wsparciu i życzliwości wielu osób. Pierwszą z nich był prof. dr hab. Lech Krzyżaniak, Dyrektor Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, który zachęcił nas i utorował drogę do podjęcia starań o wznowienie badań w Tell el-Farcha. Nie byłoby to możliwe bez życzliwości dr Giancarlo Ligabue, fundatora i prezydenta Centro Studi e Ricerche Ligabue w Wenecji, który wyraził zgodę na przekazanie stronie polskiej praw do koncesji archeologicznej na badania w Tell el-Farcha oraz prof. Michała Gawlikowskiego, Dyrektora Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, który wystąpił w naszym imieniu do egipskich władz o udzielenie zgody i rozpoczęcie badań. Ważną rolę w procesie uzyskania koncesji odegrał również Tomasz Herbich, ówczesny Sekretarz Centrum w Kairze.

Dziękujemy też instytucjom: Muzeum Archeologicznemu w Poznaniu, Wydziałowi Historycznemu i Instytutowi Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, bez wsparcia których kontynuowanie badań przez ostatnie 20 lat nie byłoby możliwe.

Beginning the excavations of the Polish Archaeological Expedition at the Eastern Nile Delta in Tell el-Farkha was possible thanks to the support and kindness of many people. The first of them was Prof. Lech Krzyżaniak, Director of the Archaeological Museum in Poznań, who encouraged us and paved the way for efforts to resume research at Tell el-Farcha. This would not be possible without benevolence of Dr. Giancarlo Ligabue, founder and president of Ligabue Research and Study Centre in Venice, who agreed to transfer the rights to the archaeological concession to the Polish side and Prof. Michał Gawlikowski, Director of the Polish Centre of Mediterranean Archaeology Warsaw University who, on our behalf, asked the Egyptian authorities for permission to start research. An important role in the process of obtaining a concession was also played by Tomasz Herbich, then the Secretary of the Polish Centre in Cairo.

We would also like to thank the following institutions: Archaeological Museum in Poznań, Faculty of History and Institute of Archeology of the Jagiellonian University, and Polish Centre of Mediterranean Archeology of the University of Warsaw, without whose support it would not be possible to continue our research for the past 20 years.

CZĘŚĆ I

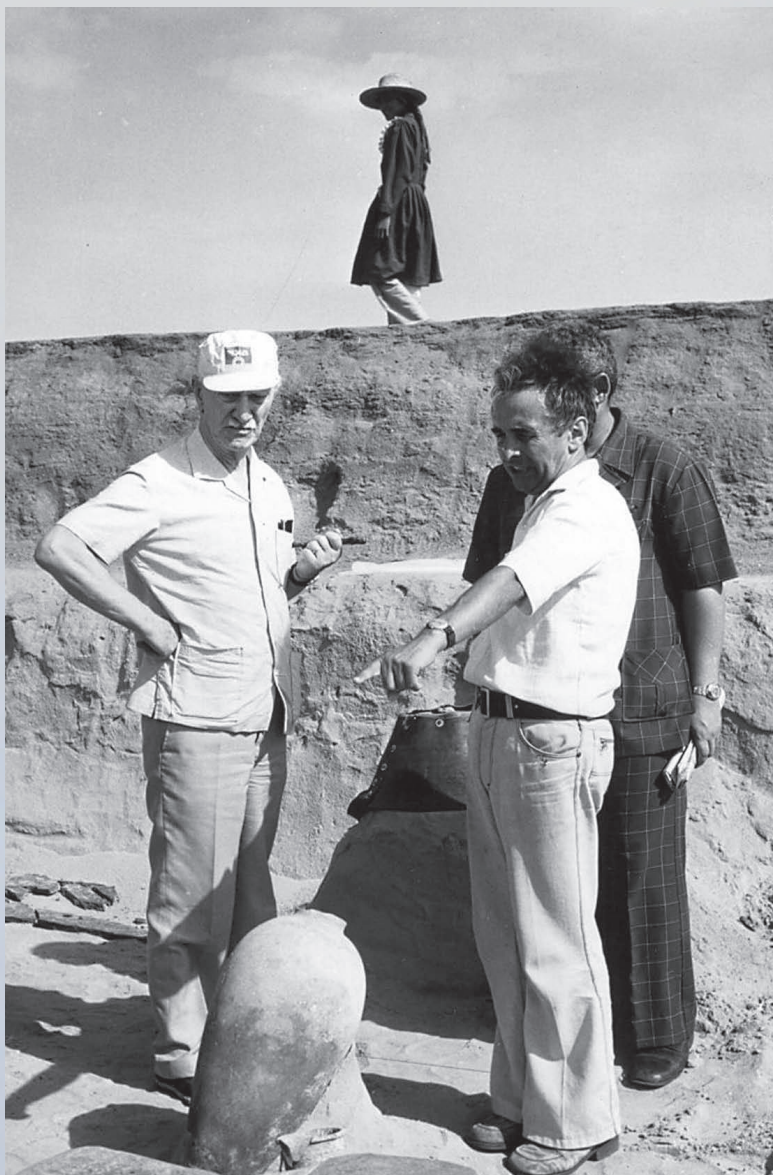
Misja

#geneza, #20latwgazali, #praceterenowe,
#pracestudyjne, #konserwaczabytków

PART I

Mission

#origins, #20yearsingazala, #fieldwork,
#studywork, #conservation

Minszat Abu Omar. Wizytacja. Kazimierz
Michałowski i Lech Krzyżaniak (1978)

Minshat Abu Omar. Visitation. Kazimierz
Michałowski and Lech Krzyżaniak (1978)

#egiptprzedpiramidami, #minszatabuomar #lechkrzyżaniak, #dietrichwildung,
#rodolfofattovich, #giancarloligabue, #marekchłodnicki, #krzysztofciałowicz
#earlyfarmingculturesonthelownile, #minshatabuomar #lechkrzyżaniak, #dietrichwildung,
#rodolfofattovich, giancarloligabue, #marekchłodnicki, #krzysztofciałowicz

Badania w Tell el-Farcha są prowadzone przez polskich archeologów od 1998 r. Dwadzieścia lat to okres, w którym dokonywano nie tylko kolejnych ważnych dla nauki, często spektakularnych odkryć, ale to również czas, w którym zmieniały się metody dokumentacji naukowej. Do ekspedycji dołączali kolejni badacze, zdobywając tu nie tylko doświadczenie, ale również budując swój dorobek naukowy.

Odpowiadając na pytanie skąd się wzięli Polscy archeolodzy na stanowisku zagubionym wśród kanałów i pól wschodniej Deltę Nilu, należy się cofnąć przynajmniej jeszcze o kolejnych 20 lat. W 1978 roku prace w Minszat Abu Omar rozpoczęła Monachijska Ekspedycja do Wschodniej Deltę Nilu kierowana przez Dietricha Wildunga. Nadzór prac terenowych powierzono Lechowi Krzyżaniakowi, wieloletniemu dyrektorowi Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, który posiadał duże doświadczenie w prowadzeniu wykopalisk w Egipcie i Sudanie. Badania w Minszat Abu Omar, jednym z największych przebadanych cmentarzysk z okresu predynastycznego i wczesnodynastycznego, trwały do 1990 r. W pracach tych brali udział również inni Polacy, między innymi Karol Myśliwiec i Marek Chłodnicki. Dzięki zaangażowaniu pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w wykopaliskach w Minszat Abu Omar trafiło tu szereg zabytków z tego stanowiska.

Polish archaeologists have been exploring Tell el-Farkha since 1998. Over these twenty years not only important scientific discoveries have been made, but also methods of scientific documentation have changed. Researchers joining the team gain experience and build their scientific achievements.

To find out why Polish archaeologists are exploring a site lost between canals and fields of the eastern Nile Delta one should go back another 20 years. In 1978, the Munich Expedition to the Eastern Nile Delta first broke ground in Minshat Abu Omar. In the opening season, the expedition was directed by Hans W. Müller and after him, until the last season, by Dietrich Wildung. Lech Krzyżaniak of the Archaeological Museum in Poznań was invited to join the expedition as a field director. His earlier experiences included not only conducting excavations in Egypt and Sudan but also authoring *Early Farming Cultures on the Lower Nile*, a book published a few months earlier. The excavations in Minshat Abu Omar, one of the biggest Predynastic and Early Dynastic cemeteries in Egypt, continued until 1990. Other Polish archaeologists, such as Karol Myśliwiec and Marek Chłodnicki, were also involved. Thanks to German-Polish cooperation, some of the items from Minshat Abu Omar are now in the collection of Poznań Archaeological Museum.

Minszat Abu Omar. Eksploracja grobu. Lech Krzyżaniak i Karla Kroeper (1982)

Minshat Abu Omar. Grave exploration. Lech Krzyżaniak and Karla Kroeper (1982)

Ważnym wydarzeniem, które zaowocowało większą aktywnością Polaków w badaniach początków cywilizacji egipskiej, było zorganizowanie w 1980 roku przez poznański ośrodek naukowy międzynarodowej konferencji poświęconej późnej prehistorii Afryki północno-wschodniej, która odbywa się cyklicznie do dzisiaj. W 1984 r. wziął w niej udział Rodolfo Fattovich z Uniwersytetu w Neapolu. Planował on rozpoczęcie badań

An important event in this context was an international conference on the late prehistory of North-East Africa, first held in Poznań in 1980. Subsequent editions of the conference have been regularly organized ever since. In 1984, it was attended by Rodolfo Fattovich of Naples University. Planning to start research in the Nile Delta he was looking for a ceramologist experienced in excavating the Nile Delta. Marek

Minszat Abu Omar.
Dietrich Wildung przy eksploracji (1986)
Minshat Abu Omar.
Dietrich Wildung during exploration (1986)

Minszat Abu Omar.
Grób wczesnodynastyczny
Minshat Abu Omar.
Early Dynastic grave

w Delfcie Nilu i poszukiwał osoby posiadającej pewne doświadczenie w pracy na stanowisku predynastycznym w Delfcie, która uzupełniłaby skład włoskiej ekspedycji. Do zespołu został zarekomendowany Marek Chłodnicki. Ekspedycja Centrum Studiów i Badań Ligabue z Wenecji kierowana przez Rodolfo Fattovicha i Sandro Salvatori wybrała Tell el-Farcha jako najbardziej obiecujące stanowisko do wykopalisk. Trzy antropogeniczne pagórki (*komy*) wznoszące się na skraju wsi Gazala skrywały w sobie pozostałości osad od okresu predynastycznego po początek Starego Państwa. Po trzech sezonach wykopalisk w 1990 roku, mimo bardzo obiecujących wyników, prace zawieszono, a w kolejnych latach zrezygnowano z ich prowadzenia. W pięć lat po zakończeniu prac misji włoskiej wyniki tych badań zaprezentowane zostały na Kongresie Egypciologicznym w Cambridge. Ponieważ wzbudziły one duże zainteresowanie egiptologów, zrodziła się idea wznowienia prac pod polską flagą. Włoscy koledzy przekazali nam prawa do dalszych badań i w 1998 rozpoczęła działalność Polska Archeologiczna Ekspedycja do Wschodniej Delfty Nilu, kierowana od samego początku przez Marka Chłodnickiego i Krzysztofa Ciałowicza.

W tym momencie należy znowu cofnąć się do 1978 roku. Wtedy to po raz pierwszy spotkali się w Egipcie Krzysztof Ciałowicz i Marek Chłodnicki. Pierwszy z nich przebywał na stypendium w Kairze, a drugi zdążył na wykopaliska w Kadero w Sudanie. W 1989 r. Krzysztof Ciałowicz dołączył do zespołu Kadero, kierowanego przez Lecha Krzyżaniaka. Gdy przyszło do tworzenia zespołu, który podjąłby się badań w Tell el-Farcha, obaj archeolodzy nawiązali współpracę, która trwa do dziś. Początkowo zespół badających stanowisko był niewielki, a obecnie tworzy go liczne grono specjalistów.

Marek Chłodnicki

Chłodnicki was recommended to the team. An expedition of Venice's Ligabue Study and Research Centre headed by Rodolfo Fattovich and Sandro Salvatori started its works in 1987 with a survey between ancient Tanis and Mendes looking for a site for excavations. Tell el-Farkha was chosen as the most promising site. Three anthropogenic *koms* on the border of Ghazala village hid remains of settlements dated from Predynastic times until the beginning of the Old Kingdom. After three seasons of excavations, despite very promising results, the works were suspended indefinitely. Five years after the end the Italian mission, research results were presented during the Egyptological Congress in Cambridge. They met with great interest of Egyptologists and then the idea of resuming work under the Polish flag was conceived. The Italian colleagues gave us the necessary authorization to continue research and in 1998 the Polish Archeological Expedition to the Eastern Nile Delta was launched. From the very beginning, it has been headed by Marek Chłodnicki and Krzysztof Ciałowicz.

At this point, we should go back to 1978. In this year, Krzysztof Ciałowicz and Marek Chłodnicki first met in Egypt. The former was at that time on a scholarship in Cairo, and the latter was heading for excavations in Kadero, Sudan. In 1989, Ciałowicz joined the Kadero team managed by Lech Krzyżaniak. When it came to building a team for the Tell el-Farkha project, the natural choice was to continue their cooperation, which has continued to this day. The original team was quite small, but currently it has become a sizeable group of researchers.

Marek Chłodnicki

Tell el-Farcha. Wykopaliska włoskie (1990). Fot. Rodolfo Fatovich
Tell el-Farkha. Italian excavations (1990). Photo by Rodolfo Fattovich

Tell el-Farcha. Wykopaliska włoskie (1990)
Tell el-Farkha. Italian excavations (1990)

Tell el-Farcha. Baza ekspedycji (2003)

Tell el-Farkha. Headquarters of the expedition (2003)

20 lat w Gazali

20 years in Ghazala

#członkowie, #domwgazali, #wieśgazala,
#szadia, #abdalla, #raismohamed

#members, #houseinghazala, #ghazalavillage,
#shadia, #abdalla, #said, #raismohamed

W ciągu dwudziestu lat pracy polskiej misji archeologicznej przez Tell el-Farkha przewinęło się blisko 200 uczestników ekspedycji. Jej trzon stanowią archeolodzy z Krakowa i Poznania, ale w pracach brali udział również specjaliści z Katowic, Torunia, Warszawy i Rzeszowa, jak i badacze z Francji, Niemiec, Chorwacji, Australii i Japonii. Kształciło się tu wielu studentów archeologii z Krakowa, Poznania i Torunia. Niektórzy spędzili tu jeden sezon, wielu związało się z badaniami na wiele lat.

Gazala, wieś w której mieszkamy i na obrzeżach której znajduje się stanowisko archeologiczne, bardzo zmieniła się w ciągu 20 lat. Od początku wykopalisk misja mieszka w tym samym domu, którego gospodarzami byli Abdalla i Szadia. Nasz dom, początkowo parterowy, znajdował się niegdyś na skraju wsi. Wraz ze wzrostem liczebności członków ekspedycji urósł najpierw o jedno piętro, potem o kolejne. W miarę upływu lat nie tylko powiększał swoje rozmiary (od trzech sypialni do dziesięciu), ale powoli podnosił się również komfort mieszkania. W tym samym czasie może tu pracować 20 członków ekspedycji. Posiłki, przygotowywane przez członków ekspedycji, ujawniły niejednego talent kulinarny.

Budynek, niegdyś górujący w tej części wsi, teraz jest otoczony ze wszystkich stron wyższymi domami, które obecnie przysłaniają widok na stanowisko.

Over the twenty years of the Polish presence at Tell el-Farkha, nearly 200 members participated in the mission. The core of the team were archaeologists from Kraków and Poznań, supported by specialists from Katowice, Toruń, Warsaw, and Rzeszów as well as researchers from France, Germany, Croatia, Australia, and Japan. Some of them stayed just for one season, while many have been involved in research for many years.

Ghazala, the village where we live, is located on the outskirts of the site. It has changed considerably over the last twenty years. Since the beginning the mission members have been staying in the same house, hosted by Abdalla and Shadia. The house is situated on the edge of the village. At the beginning it only had one floor. As the number of expedition members increased, a second floor was added, and then another. Not only has the house grown in term of size (from three bedrooms to ten), but the comfort of accommodation has gradually improved as well. Today 20 people can work here at the same time. Meals prepared by members of the expedition have revealed many culinary talents.

The building, once towering in this part of the village, is now surrounded on all sides by higher houses, concealing the view of the site. The road to the excavation area no longer leads through the fields, but

Widok z bazy na pola przed domem (2002)

View of the fields from the house (2002)

Droga na wykop, nie wiedzie już przez pola, ale ulicami wsi. Dzisiejsza Gazala zamieniła się w nieduże miasto. Jeden po drugim znikają tradycyjne zabudowania z suszonej cegły, a w ich miejsce wznoszą się wielopiętrowe budynki. Nikt już nie myje naczyń w kanałach, a w domach pojawiły się łazienki wyposażone w ciepłą wodę. Zniknęły też rosnące na stanowisku palmy daktylowe. Nie zmieniła się jedynie gościnność mieszkańców.

Przez lata pracowało z nami kilkuset miejscowych robotników. Niektórzy z nich jak Munir, Mustafa, Redo czy Said są z nami od początku. Inni dołączy-

rather through streets, as the village has turned into a small town. Traditional mudbrick houses disappear one by one, substituted by multi-storey buildings. Nobody is washing the dishes in the canals, and hot water is now available in bathrooms. Unfortunately, date palms disappeared from the site. The one thing that has not changed is the hospitality of the local people.

Over the years, several hundred local workers have worked on the site. Some of them, including Munir, Mustafa, Redo or Said, have been with us since the beginning. Others joined in later, but all of them are

Widok z bazy na wieś (2002)

View of the village (2002)

Zabytkowe domy z cegły suszonej (2006)

Historic mudbrick houses (2006)

Mgła w Gazali (2008)

Fog in Ghazala (2008)

Pieczenie chleba (2001)

Baking bread (2001)

Gazalskie dzieci (2010)
Children of Ghazala (2010)

Gospodarz domu i szef gafirów (2004)
Householder and chief of ghafirs (2004)

Wesele (2010)
Wedding (2010)

li później, ale są równie doświadczonymi eksploratorami, których uwadze nie umknie żaden słabo czytelny mur czy cenny zabytek. Setki metrów sześciennych ziemi zostało wyniesionych w gumowych koszach – *guffach* przez pracujące na wykopaliskach kobiety. Rais Mohammed od wielu sezonów nadzoruje pracę miejscowych robotników. Wykopaliskom przez cały czas towarzyszyli *gafirzy* pilnujący terenu wykopalisk i ochraniająca nas policja.

Ważną rolę w naszych pracach odegrało kilkunastu inspektorów egipskiej służby starożytności udzielających nam pomocy w trakcie prowadzenia wykopalisk.

Marek Chłodnicki

experienced explorers, who pay attention to barely recognizable mudbrick walls, potsherds, flints or other valuable items. Hundreds of cubic meters of soil have been removed in rubber baskets known as *guffas* by women working on the site. Rais Mohammed has been supervising the work of local workers for many seasons. Excavations have always been accompanied by *ghaffirs* guarding the excavation area and by the police protecting us.

We very much appreciate the helpful assistance offered by over a dozen inspectors from the Egyptian Ministry of Antiquity.

Marek Chłodnicki

Wesele (2008
Wedding (2008)

Ekipa pierwszego sezonu (1998)

The first season team (1998)

#wykopaliska, #wiercenia, #geofizyka, #dokumentacja,
#sprzęt, #rzutyortofotograficzne

#excavations, #drillings, #geophysics, #documentation,
#equipment, #ortophotographicprojections

Przystępując do badań wykopaliskowych w Tell el-Farcha, dysponowaliśmy wynikami prac przeprowadzonych przez ekspedycję włoską. Ułatwiło nam to pierwsze lata eksploracji, ponieważ znaliśmy ogólną chronologię stanowiska i wstępną ocenę struktury nawarstwień. Nadal jednak nie była w pełni znana miąższość warstw osadniczych oraz rozplanowanie i pełen zasięg stanowiska. Ze względu na niewielki zakres włoskich wykopalisk większość tajemnic skrywanych przez tell pozostawała nieznana.

Od początku prace miały charakter wielotorowy. Wykonane w pierwszych sezonach badań sondaże i wiercenia geologiczne ukazały nam całą złożoność stratygrafii oraz rozmiary stanowiska, a także pozwoliły na odtworzenie pierwotnego ukształtowania terenu w okresie predynastycznym. Przeprowadzone w pierwszym sezonie testy metody magnetycznej dały pozytywny wynik i w kolejnych latach badania geofizyczne objęły cały tell. Pozwoliły one nie tylko prześledzić przebieg murów wczesnodynastycznej zabudowy osady, ale też ujawniły tajemnicze, prostokątne obiekty we wschodniej, dotąd niebadanej części stanowiska. Ich weryfikacja pozwoliła zidentyfikować je jako groby z ceglana obudową (tzw. mastaby). Standardem stały się szerokopłaszczyznowe wykopy pokrywające wszystkie trzy komy tworzące Tell el-Farcha. Miąższość warstw osadniczych sięgająca

When we were starting to explore Tell el-Farkha, we could rely on the findings of the Italian mission. It made our start much easier, because we knew the general chronology and stratigraphic sequence of the site. What we did not know was the thickness of the settlement debris as well as the layout and area occupied by the ancient settlement. As the scope of the Italian excavations was rather small, most of the secrets hidden by the tell remained unknown.

Test pits and geological drilling carried out in the first research seasons showed us the complexity of stratigraphy and dimensions of the site, as well as allowed the reconstruction of the original terrain in the Predynastic Period. Magnetic tests carried out in the first season gave positive results and in subsequent seasons geophysical surveys covered the entire tell. They allowed us not only to reconstruct the architectural plan in the upper (Early Dynastic) layer of the koms, but also revealed some mysterious rectangular structures in the eastern part of the site, never explored before. On closer examination, these structures turned out to be graves surrounded with mudbrick walls (mastabas). Broad-plane excavations covering all three koms forming Tell el-Farkha have become a standard. The thickness of the settlement layers reaching up to 6 m and the complex stratigraphy of the site slowed down the progress.

do 6 m oraz złożony układ stratygraficzny powoduje, że postęp prac jest powolny. Do tej pory badania objęły powierzchnię pół hektara, z czego eksploracja została całkowicie ukończona na 20 arach.

Postęp technologiczny, który dokonał się w ciągu ostatnich dwudziestu lat, miał ogromny wpływ na prowadzoną dokumentację. W 1998 roku zaczęliśmy prace z niwelatorem i taśmami mierniczymi jako jedynymi przyrządami geodezyjnymi. Wykonywanie rysunku profilu głębokiego na kilka metrów lub wieloarowego planu płaskiego wymagało długotrwałego wysiłku. Obecnie na stanowisku równocześnie pracują trzy tachimetry elektroniczne (total station) pozwalające nam sprawnie lokalizować trójwymiarowo w stałym układzie współrzędnych wszystkie napotkane konstrukcje i zabytki ruchome. Nie ma już konieczności rozciągania siatek metrowych i przykładania kratownic niezbędnych w początkach badań do rysowania planów wykopów. Zastosowanie nowych technologii znacznie skróciło czas wykonywania dokumentacji terenowej.

W pierwszych sezonach badań cała dokumentacja sporządzana była na papierze milimetrowym. Pierwsze komputery służyły co najwyżej jako maszyny do pisania. Fotografie wykonywane aparatami analogowymi wymagały przywożenia ogromnej ilości filmów, których stały brak odczuwał nasz fotograf misyjny. Pierwsze aparaty cyfrowe stanowiły jedynie ciekawostkę, a jakość zdjęć nie dorównywała tradycyjnej fotografii. Obecnie fotografia cyfrowa prawie zupełnie wyparła tę tradycyjną. Również cała dokumentacja planigraficzna sporządzana jest przy pomocy narzędzi elektronicznych. Posiadane oprogramowanie umożliwia tworzenie rysunków dokumentacyjnych bez użycia papieru. Połączenie tachimetru z komputerem skróciło nie tylko czas pracy na wykopie, ale też przygotowanie planów do publikacji. W coraz większym zakresie zastosowanie ma modelowanie prze-

So far, an area of half a hectare (1/8 of the site) has been researched. Works have been completed on 40% of that area.

Technological progress that has taken place in the last twenty years has had a huge impact on the scientific documentation. In 1998, we started work with a single leveller and a few measuring tapes as the only geodetic instruments. Creating a drawing of an excavation profile, several dozen meters long and a few meters deep, was never easy. Today, there are three total stations which allow us to precisely locate all encountered constructions and finds in the coordinate system. It is no longer necessary to set up grids to carry out excavation plans and profiles. The new technologies have considerably shortened the time spent on making field documentation.

In the first seasons, all documentation was made on millimeter paper. The first computers were used as little more than typewriters. As photographs were taken with analogue cameras, no matter how many film rolls we would bring, there was never enough of them for the mission's photographer. The first digital cameras were merely a cool gadget, and picture quality was no match for analogue photography. Today, digital photography has nearly completely replaced its analogue predecessor. Also the entire planigraphic documentation is now made using electronic devices. Equipped with adequate software, we can make paperless documentary drawings. The combination of a total station with a computer has shortened the time we spend in excavations and in office, preparing plans for publication. Spatial GIS modelling is increasingly applicable. Each consecutive layer and structure is being photographed, and specialist software allows for making orthophotographic projections of analyzed areas and 3D reconstructions of architecture.

Pierwsze wykopy (1998)
First trenches (1998)

Wykopaliska – mastaba (2006)
Excavations - mastaba (2006)

Wykopiska – osada predynastyczna (2008)
Excavations – predynastic settlement (2008)

strzenne GIS. Kolejne warstwy i struktury są fotografowane, a dzięki wykorzystaniu specjalistycznego oprogramowania tworzone są rzuty ortofotograficzne badanych obszarów i trójwymiarowe rekonstrukcje architektury.

W początkowych latach badań również nasza łączność ze światem była ograniczona. Jedyny telefon znajdował się w wiejskiej rozmównicy. Ze względu na ceny rozmów telefonicznych byliśmy praktycznie odcięci od wiadomości z kraju. Również załatwianie wielu spraw związanych z naszą pracą w Egipcie ze względu na brak łączności wymagało ciągłych wyjazdów do Kairu. Obecnie rozwinięta sieć telefonii komórkowej ułatwia wiele sfer życia ekspedycji. Internet, nieobecny w pierwszych sezonach badań, następnie udostępniany przy pomocy modemu telefonicznego o prędkości kilku kilobajtów na sekundę w miarę upływu lat stał się coraz szybszy i bardziej niezawodny.

*Marek Chłodnicki
Marcin Czarnowicz
Jacek Karmowski*

Wynoszenie ziemi z wykopów (2008)
Soil removal from the excavation (2008)

Our communication with the world also used to be limited. The only phone was in the local post-office. Provisioning required constant trips to Cairo. Today's well-developed mobile phone network has made our lives much easier in many ways. The internet, non-existent in the first excavation seasons, and then available only through a dial-up connection with speeds in the range of kilobytes, has gradually become faster and more reliable.

*Marek Chłodnicki
Marcin Czarnowicz
Jacek Karmowski*

Wykopaliska – browar (2004)
Excavations – brewery (2004)

Rysowanie profilu wykopu (2002)
Drawing a trench profile (2002)

Prace studyjne (*Krzysztof Ciałowicz*)

Study works (*Krzysztof Ciałowicz*)

Prace studyjne i konserwacja

Study works & conservation

#rysowanie, #fotografowanie, #ceramologia, #analizykrzemieni, #analizykamieni, #antropologia, #archeozoologia, #archeobotanika, #mikroskop, #xrf, #konserwacja
#drawing, #photography, #ceramology, #flintanalyses, #stoneanalyses, #anthropology, #archaeozoology, #archaeobotany, #microscop, #xrf #conservation

Wszystkie zabytki zarejestrowane w czasie wykopalisk trafiają w ręce specjalistów pracujących w naszej bazie. Prawo zabrania nam wywozu zabytków poza stanowisko i z tego powodu cała dokumentacja oraz wszystkie analizy muszą być wykonane w czasie prac wykopaliskowych. Liczy się czas, ponieważ na koniec sezonu zabytki trafiają do magazynu Ministerstwa Starożytności w Mendes. Tylko opisy, rysunki i fotografie, zapakowane w bagaż podręczny, wracają z nami do Polski i pozwalają na dalsze prace badawcze w zaciszu gabinetów.

Fragmenty naczyń, całe naczynia, przedmioty gliniane, narzędzia kamienne i krzemienne, przedmioty z kości po wykopaniu, zarejestrowaniu, oczyszczeniu i umyciu przechodzą w ręce naukowców pracujących w bazie. Tworzone wówczas szczegółowe opisy uwzględniają surowce, z których zostały wykonane, kształt, cechy charakterystyczne oraz ślady użytkowania. Robione są rysunki i zdjęcia, pozwalające przyrzec się zabytkom nawet po zakończeniu wykopalisk. Na ich podstawie można określić nie tylko poziom zaawansowania technologicznego społeczności z Tell el-Farcha. Zabytki są pomocne przy interpretacji organizacji społecznej mieszkańców osady, kontaktów i handlu z innymi regionami, a nawet praktyk symbolicznych. Ponieważ naczynia gliniane, narzędzia krzemienne i kamienne były używane powszechnie w go-

All artefacts registered during the excavations are handed over to specialists working in our house. The Egyptians law prohibits us from taking artefacts away from the site and for this reason all documentation and all analyses must be carried out during field-works. Time counts because, at the end of the season, all items are taken to the Ministry of Antiquities' storerooms in Mendes. Only descriptions, drawings, and photographs, packed in hand luggage, come back to Poland with us and allow further research work in the comfort of our offices.

Once excavated, registered, cleaned and washed, fragments of pots, whole vessels, clay objects, stone and flint tools, bone implements are passed to the scientists working in the excavation house. The detailed descriptions created at that time cover the raw material of the described piece, its shape, characteristics, and traces of use. Sketches are drawn and photographs are taken, allowing us to look at the objects even after the excavations have been completed. On that basis we can determine not only the level of technological advancement of the Tell el-Farkha community. Artefacts are helpful when interpreting the social organization of the inhabitants of the settlement, their contacts and trade with other regions, and even symbolic practices. Because clay pots and flint and stone tools were commonly used in households, their

Rysowanie ceramiki (*Agnieszka Mączyńska*)
Drawing of ceramic sherds (*Agnieszka Mączyńska*)

spodarstwach, ich analizy pomagają w interpretacji życia codziennego ludzi zamieszkujących osadę, np. sposobów zdobywania i przetwarzania pożywienia.

Obok artefaktów w czasie wykopalisk rejestrowane są również kości ludzkie oraz zwierzęce i szczątki roślin. Są one przedmiotem badań specjalistów – antropologów, archeozoologów oraz archeobotaników. Kości ludzkie odkrywa się przede wszystkim na terenie cmentarzyska, choć pojedyncze pojawiły się również w osadzie. To na ich podstawie naukowcy stara-

Analizy archeobotaniczne (*Lucyna Kubiak-Martens*)
Archaeobotanical analyses (*Lucyna Kubiak-Martens*)

analyses help us interpret the everyday life of people living in the settlement, including ways of acquiring and processing food.

In addition to artefacts, human and animal bones, and plant remains have also been recorded during excavations. They are the subject of research by specialists – anthropologists, archaeozoologists, and archaeobotanists. Human bones are found mainly in the cemetery, although a few were also recorded on the settlement. It is on their basis that the scientists try to

Mikroskop w użyciu
(Karolina Rosińska-Balik)

Microscope in use
(Karolina Rosińska-Balik)

Konserwacja zabytków (Małgorzata Żukowska)
Conservation of artefacts (Małgorzata Żukowska)

Rysowanie zabytków wydzielonych
(Halina Żarska-Chłodnicka)

Drawing of selected objects
(Halina Żarska-Chłodnicka)

ją się określić charakter populacji zamieszkującej Tell el-Farcha. Jeśli stan zachowania szkieletu na to pozwala, określa się wiek i płeć zmarłego. Analizy kości pozwalają również wnioskować o rozwoju populacji oraz ewentualnym wpływie negatywnych czynników skutkujących śmiertelnością lub chorobami, które pozostawiły ślady na kościach.

Kości zwierzęce znajdowane na osadzie to przede wszystkim szczątki pokonsumpcyjne. Świadczą one o rozwiniętej hodowli zwierząt w Tell el-Farcha. Szczegółowe analizy udziałów procentowych kości poszczególnych gatunków zwierząt mogą być pomocne przy określaniu preferencji żywieniowych mieszkańców osady, ale również innych zachowań, np. związanych ze zdobywaniem pożywienia lub handlem. Hodowano przede wszystkim świnie. Ważne znaczenie w gospodarce odgrywało również bydło. Osiół był podstawowym zwierzęciem pociągowym. Istotnym elementem diety były także ryby. Współcześnie kości zwierzęce wykorzystywane są również do rekonstrukcji środowiska naturalnego i klimatu z przeszłości.

Wśród szczątków roślin znajdujących na osadzie w Tell el-Farcha najczęściej zachowują się ziarna zbóż (pszenica i jęczmień), choć resztki innych roślin konsumpcyjnych, a nawet chwastów są również rejestrowane podczas przesiewania ziemi. Analizy archeobotaniczne pozwalają nie tylko określić charakter niszy ekologicznej, w której usytuowana była osada, ale również dają wiele wskazówek dotyczących diety mieszkańców Tell el-Farcha, a także ich praktyk i preferencji żywieniowych.

Większość zabytków i szczątków organicznych analizowana jest makroskopowo, niekiedy z użyciem lup. Jednak naukowcy korzystają również ze sprzętu specjalistycznego, w tym z mikroskopu, o dużym powiększeniu. To dzięki niemu widoczna może być domieszka w glinie lub jej skład, wskazujący na pocho-

determine the character of the population that once lived at Tell el-Farkha. If a skeleton is well preserved, the age and sex of the deceased are determined. The bone analysis also allows us to draw some conclusions about the development of the population and the possible negative factors affecting this development, resulting in mortality or diseases that left traces on the bones.

Animal bones found on the settlement are mainly post-consumption remains. They point to the developed practice of breeding domesticated animals at Tell el-Farkha. However, a detailed analysis of the bone percentage of particular animal species may be helpful in determining the dietary preferences of the settlement's inhabitants, but also other behaviours, related to subsistence or trade. Animal bones also help reconstruct the natural environment and climate from the past.

Among plant remains found on the settlement at Tell el-Farkha cereal grains are the most prevalent, although the remains of other consumption plants and even weeds have also been recorded during soil sifting. Archaeobotanical analyses allow not only to determine the nature of the ecological niche in which the settlement was located but also provide many tips on the diet of the inhabitants of Tell el-Farkha, as well as their practices and dietary preferences.

Most of the artefacts and organic remains are analysed macroscopically, sometimes with the use of magnifying glasses. However, scientists also use specialized equipment, including high magnification microscopes. In this way, the admixture in the clay or its composition can be seen, thus indicating its origin. The microscope also helps in determining and analysing traces of use on flint and stone objects as well as traces of bone processing. High magnification has also been helpful in the study of the con-

Analizy archeozoologiczne
(Renata Abłamowicz)
Archaeozoological analyses
(Renata Abłamowicz)

Analizy zabytków kamiennych
(Maciej Jórdeczka)
Analyses of stone objects
(Maciej Jórdeczka)

dzenie. Mikroskop jest pomocny również przy określaniu i analizie śladów użytkowania przedmiotów krzemiennych i kamiennych oraz śladów obróbki na kościach. Duże powiększenie pomaga w badaniach zawartości naczyń oraz sposobu produkcji mat rejestrowanych w grobach.

W głąb zabytków pozwala spojrzeć przenośny spektrometr XRF – urządzenie służące do analiz jakościowych i ilościowych obiektów zabytkowych bez ich niszczenia. Jego wykorzystanie do analizy zabytków metalowych z Tell el-Farcha pozwoliło uzyskać wiele cennych informacji na temat składu, a nawet pochodzenia surowców, z których zostały wykonane.

Ważnym elementem prac studyjnych jest konserwacja zabytków. Po wydobywaniu z ziemi ze względu na zmiany otaczających warunków wszystkie zabytki narażone są na degradację. Najwrażliwsze z nich, w szczególności te z materiałów organicznych – kości, poroża oraz metalu wymagają szybkiej reakcji specjalistów pozwalającej ograniczyć lub zatrzymać proces niszczenia. Konserwacja obejmuje także naprawę przedmiotów zniszczonych przez procesy depozycyjne i postdepozycyjne lub w trakcie eksploracji. Pewne prace konserwatorskie mogą być wykonywane w bazie, jednak część wymaga już zaawansowanego sprzętu i warunków laboratoryjnych. Wśród wszystkich prac konserwatorskich przeprowadzonych na zabytkach z Tell el-Farcha na szczególną uwagę zasługuje konserwacja dwóch złotych figur odkrytych w 2006 r. Tylko dzięki ogromnym wysiłkom konserwatorów można było je podziwiać w świetnej formie w Muzeum Egipskim w Kairze, a już niedługo w nowym Wielkim Muzeum Egipskim w Giza.

Agnieszka Mączyńska

tents of pots and the method of production of mats registered in graves.

The XRF portable spectrometer - a device used for non-destructive qualitative and quantitative analysis - also allows taking a deeper look into analyzed objects. We have used it to inspect metal objects from Tell el-Farkha, thus collecting a lot of valuable information about the composition and even the origin of the raw materials of which they were made.

The conservation of objects is yet another important element of the study work. After exploration, all objects are exposed to degradation due to changing surrounding conditions. The most sensitive items, including in particular objects of organic materials such as bones, antlers, as well as metals, require quick specialist treatment to slow down or stop the degradation. Maintenance also includes the repair of artefacts damaged by deposition and post-deposition processes or during exploration. While certain conservation works can be performed in the excavation house, others require advanced equipment and laboratory conditions. Among all conservation works carried out on the objects of Tell el-Farkha, the conservation of two golden figurines found in 2006 is particularly remarkable. Only thanks to the great efforts of conservators, visitors had a chance to admire them at the Egyptian Museum in Cairo, and will soon have another in the new Grand Egyptian Museum in Giza.

Agnieszka Mączyńska

Rysowanie naczyń (Joanna Dębowska, Anna Longa)
Drawing of pots (Joanna Dębowska, Anna Longa)

Opisywanie naczyń (Urszula Doros)
Description of ceramic vessels (Urszula Doros)

Selekcja ceramiki
Pottery selection

CZĘŚĆ II

Odkrycia

#architektura, #cmentarzysko, #osadapredynastyczna,
#osadawczesnodynastyczna

PART II

Discoveries

#architecture, #cemetery, #predynasticsettlement,
#earlydynasticsettlement

Rezydencja dolnoegipska. Kom Centralny
Lower Egyptian residence. Central Kom

#osada, #rezydencjadolnoegipska, #browary, #budowlanagadyjska
#settlement, #loweregyprianresidence, #breweries, #naqadianbuilding, #naqadianstores

Monumentalne założenia architektoniczne czasów faraonów od dawna wzbudzają podziw i szacunek do starożytnych budowniczych. Niewiele jednak wiemy o architekturze z początków państwa nad Nilem, która stanowi wciąż temat licznych debat wśród naukowców. Prowadzone od kilku dziesięcioleci badania na terenie Deltę odkryły przed nami wiele przykładów zabudowy predynastycznej, a stanowisko w Tell el-Farcha przyczyniło się do poszerzenia wiedzy na temat architektury najdawniejszych dziejów Egiptu.

Budowle w Tell el-Farcha można podzielić na niewielkie konstrukcje mieszkalne oraz dużych rozmiarów założenia o charakterze rezydencjonalnym. Zarówno Kom Centralny jak i Zachodni zachowały dla współczesnych badaczy wiele ich pozostałości. Pierwsi mieszkańcy osady w Tell el-Farcha nie znali solidnej architektury budowanej z trwałych materiałów, tj. kamienia lub cegły. Zamieszkiwali z reguły prostokątne chaty o ścianach z plecionek obrzuconych murem, opartych na słupach, z wejściem od południa. W ich pobliżu umieszczano otoczone kamieniami paleniska – być może spełniające funkcję pieców garncarskich – i wkopane w grunt gliniane naczynia zasobowe, np. do przechowywania wody. Oprócz tych prostych szałasów znane są też ślady prostokątnych lub owalnych konstrukcji, które wymagały założenia fundamentów. Zachowały się po nich wąskie row-

Monumental architectural structures from the pharaonic times have always aroused admiration and respect for their builders. However, only a little is known about the architecture from the early beginning of state formation in the Nile Valley - an issue which is still vividly debated among scholars. Decades of studies in the Nile Delta region have revealed many examples of Predynastic building structures and the site of Tell el-Farkha is one of those which has helped broaden our knowledge about the oldest Egyptian architecture.

Architectural structures at the Tell el-Farkha site can be divided into small sized housing constructions and large residential edifices. Many of such remains have been preserved in both the Central and the Western Koms. The first inhabitants of the Tell el-Farkha settlement were not familiar with solid architecture using lasting materials, such as stones or bricks. They used to live in huts with a rectangular footprint, made of wattle walls covered with mud and supported by posts, with entrances facing the south. In their vicinity, there were fireplaces surrounded by stones (probably used as pottery furnaces) and pottery storage vessels dug into the ground to store water. In addition to these simple shelters, traces of rectangular or oval structures which required solid foundations were also recorded. The only remains left by

Okrągła budowla. Kom Wschodni
Round structure. Eastern Kom

ki i liczne dołki posłupowe. W trakcie badań Komu Centralnego odkryto dużych rozmiarów założenie architektoniczne tzw. rezydencję dolnoegipską, datowaną na połowę IV tysiąclecia p.n.e., której pozostałości w formie rowków wypełnionych ciemną ziemią lub sytem wskazują na złożoną konstrukcję z materiałów organicznych. Założenie to w niedługim czasie zastąpione zostało masywnymi konstrukcjami z cegły suszonej powielającymi wcześniejszy układ.

Pojawienie się w Egipcie pierwszych jednostek urbanistycznych – miast wywołało zmiany w sposobie konstruowania budowli. Nastąpiło odejście od spotykanych wcześniej chat-szałasów z materiałów organicznych, które stopniowo zastępowano prostokątnymi budowlami z cegły mułowej. Wspaniałym przykładem rozwiniętej architektury jest niewątpliwie okazały budynek nagadyjski odkryty w Tell el-Farkha i datowany na drugą połowę IV tysiąclecia p.n.e. (Faza 2 i początek Fazy 3). Budynek ten jest największą znaną konstrukcją z cegły w Egipcie

Zachodnia część budynku nagadyjskiego. Kom Zachodni
Western part of naqadian building. Western Kom

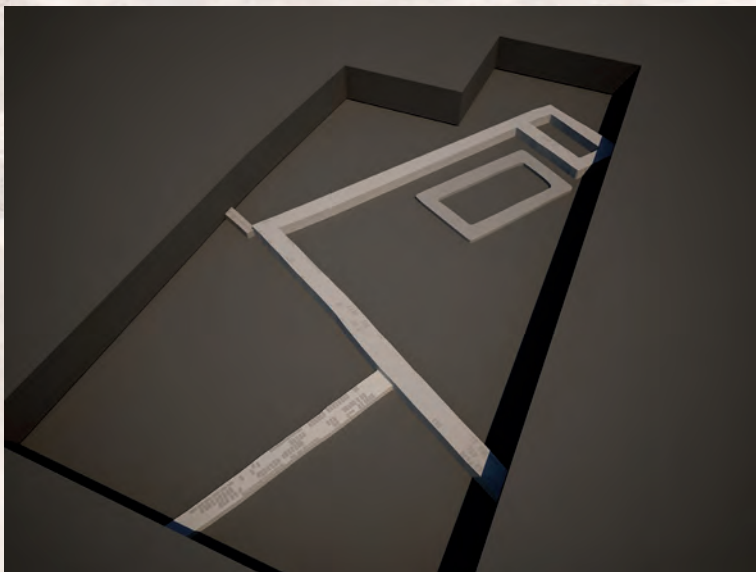
them are narrow furrows and numerous post holes. During excavations at the Central Kom, a large scale architectural complex was uncovered – the so-called Lower Egyptian residence dated to the first half of the 4th millennium BC. Its remains in the form of furrows filled with dark soil or silt prove that it was a sophisticated and complex structure made of organic materials. It was soon replaced with a massive structure made of dried mudbricks. Its layout matched that of the original building.

The development of first cities in Egypt triggered changes in building techniques. The earlier huts made of organic materials were gradually replaced by rectangular mudbrick structures. Undoubtedly, the so-called Naqadian building, uncovered at Tell el-Farkha and dated to the middle of the 4th millennium BC (Phase 2 and beginning of Phase 3), is a fine example of the developed architecture. The edifice is the biggest brick structure dated to these period known to date. It was rearranged at least twice

Rezydencja dolnoegipska. Kom Centralny
Lower Egyptian residence. Central Kom

Rekonstrukcja murów
rezydencji dolnoegipskiej
Reconstruction of walls
of the Lower Egyptian residence

datowaną na ten okres. Była ona przynajmniej dwukrotnie przebudowywana zanim doszczętnie spłonęła, a jej zgłiszczka zostały zalane warstwą mułu nilowego, utrwalając tym samym jej pozostałości do czasów współczesnych.

Jednak budowlę mieszkalną to nie jedyne pozostałości architektury w Tell el-Farkha. W okresie Predynastycznym funkcjonowało tu jedno z największych centrów browarniczych w Egipcie. Odkryte w trakcie badań pokaźne konstrukcje umożliwiają badaczom rekonstrukcję całego procesu produkcji tego tak szeroko rozpowszechnionego trunku, będącego podstawą diety starożytnych Egipcjan.

Architektura okresu pre-, protodynastycznego i wczesnodynastycznego była dynamicznie rozwijającą się dyscypliną życia mieszkańców osady Tell el-Farkha. Badania wykopaliskowe pozwalają prześledzić jej rozwój od najprostszych ziemnych założeń wykorzystujących proste rozwiązania z trzciny i innych materiałów roślinnych po ogromne skomplikowane budowle wymagające wielkiego nakładu pracy, czasu i logistyki. Dalszy rozwój architektury egipskiej doprowadził do powstania wspaniałych kamiennych monumentów – piramid, świątyń i grobowców do dziś przyciągających uwagę i budzących podziw współczesnych ludzi odwiedzających Egipt.

Karolina Rosińska-Balik

before it burnt down and its rubble was covered with a layer of mud from a Nile flood, which preserved the remains to our times.

Housing constructions, however, are not the only architectural remains at the Tell el-Farkha site. During the Predynastic period, one of Egypt's largest brewery centres operated here. The sizeable structures uncovered by the site's explorers consisted of special kilns made of bricks (with triangular cross-sections), with large pottery vessels inside. Their analyses enabled reconstruction of the beer production process. Interestingly, at that time beer was the basic component of the ancient Egyptian diet.

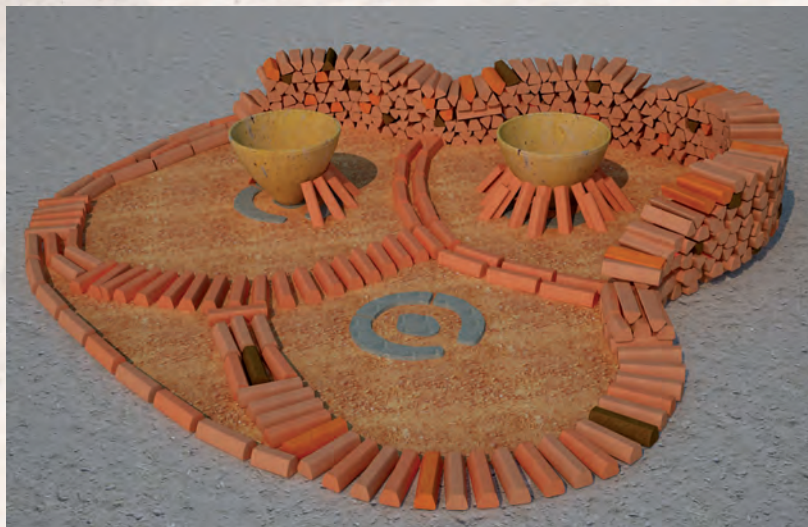
The architecture of the Pre-, Proto-, and Early Dynastic periods was a dynamically developing area in the activity of the Tell el-Farkha settlers. Archaeological excavations have enabled to investigate the process of transformation from simple half-dugout shelters with primitive organic structures, e.g. reed plaiting, to more elaborated and complicated buildings which were time-consuming and involved a large workload and complex logistics. Further development of building techniques led to the rise of magnificent stone monuments – pyramids, temples, and tombs, which continue to attract the attention and arouse admiration among people visiting modern Egypt.

Karolina Rosińska-Balik

Browar. Kom Zachodni
Brewery. Western Kom

Rekonstrukcja browaru
Reconstruction of brewery

Cmentarzysko. Kom Wschodni
Cemetery. Eastern Kom

#mastabanagadyjska, #mastaby, #groby, #darygrobowe
#naqadianmastaba, #mastabas, #graves, #graveofferings

Podczas 20 lat badań na stanowisku udało nam się odkryć ponad 150 grobów należących do mieszkańców starożytnej osady w Tell el-Farcha. To wyjątkowa sytuacja, ponieważ najczęściej archeolodzy mają do dyspozycji albo konstrukcje mieszkalne, albo groby. W Tell el-Farcha natomiast możemy przyjrzeć się bliżej wszystkim aspektom życia dawnych ludzi. Interpretacja materiału archeologicznego uzyskanego z grobów jest wielowątkowa. Dzięki analizom antropologicznym badamy populację, czyli określamy płeć i wiek ludzi w momencie śmierci, szukamy śladów przebytych chorób oraz odkrywamy wskazówki dotyczące ich diety. Natomiast sposób złożenia zmarłych do grobu, analiza darów przeznaczonych dla zmarłych, czy samej architektury grobowej pozwala nam określić przynależność kulturową zmarłego, czy jego rolę w obrębie społeczności.

W Tell el-Farcha znaleźliśmy bardzo różne przykłady praktyk grobowych, które dokumentują zmiany zachodzące we wczesnym społeczeństwie egipskim oraz rozkwit i upadek samej osady. Nie wiemy od czego zaczęła się historia obrządku pogrzebowego w Tell el-Farcha, ponieważ groby pierwszych mieszkańców osady nie zostały jeszcze odkryte. Najstarsza budowla grobowa, jaką znaleźliśmy na stanowisku, tak zwana nagadyjska mastaba, jest równocześnie największą konstrukcją tego typu. To budynek o charakterystycznym kształ-

During the 20 years of research at the site, we discovered over 150 graves where inhabitants of the ancient settlement of Tell el-Farkha were buried. It is quite uncommon, because usually archaeologists find either settlement structures or burials. Luckily, Tell el-Farkha offers a unique opportunity to take a closer look at all aspects of life of ancient people. Interpretation of archaeological material recovered from graves is multi-layered. By analyzing physical anthropological features we study the local population by determining the deceased's sex and age at death, we look for traces of past history of diseases and reconstruct dietary habits. On the other hand, burial positions, analyses of grave offerings, as well as burial architecture allow us to identify cultural origin of a given individual or his/her role in their society.

In Tell el-Farkha, we have found very diverse examples of burial practices, which illustrate changes in the early Egyptian society as well as the prosperity and the fall of the settlement itself. We do not know the earliest burial customs practiced at Tell el-Farkha, because the graves of the settlement's first inhabitants have not been found yet. So, the oldest burial structure discovered at the site so far is the so-call Naqadan mastaba, which simultaneously is the largest tomb of this kind. It is a typical bench-shaped structure that resembles benches still used in Egypt for sitting, made of locally

cie przypominający do dziś używane w Egipcie ławy do siedzenia, wzniesiony z lokalnie produkowanej cegły mułowej utwardzanej suszeniem na słońcu. Ta monumentalna budowla ze względu swoją wczesną chronologię (ok. 3300 p.n.e.) oraz regularną formę zbliżoną do kwadratu i wymiary (ok. $18,1 \times 16,9$ m) należy do najstarszych przykładów architektury grobowej Egiptu. Mastaba składała się z komory grobowej z szymbem i czterech pomieszczeń dodatkowych, otoczonych masywnymi murami o ok. 1,5-2 m grubości. Niemal kwadratowa komora główna znajdowała się w północno-zachodniej części budynku, którego zewnętrzna fasada była dekorowana niszami i pokryta białą zaprawą. Pomieszczenia z niewiadomych przyczyn, zostały pieczołowicie zamknięte, ale nie zawierały darów grobowych, a cała budowla została oddzielona od reszty osady wysokimi murami.

Po zamknięciu wielkiej nagadyjskiej mastaby, kiedy osada w Tell el-Farkha weszła w czasy swojej szczytowej świetności, w tym samym miejscu zaczęły powstawać kolejne groby. Były to bardzo oryginalne w kształcie konstrukcje z cegły mułowej w typie mastaby. Każda z nich składała się z części podziemnej (komory grobowej), przeznaczonej dla zmarłego i jego wyposażenia, oraz części naziemnej, pełniącej funkcję dzisiejszego pomnika grobowego. Wielkość elementów naziemnych, których fasady dodatkowo mogły być zdobione niszami, była różna (od 3 do 10 m długości i wysokości zachowanej nawet do 2 m) i najprawdopodobniej zależała od zamożności właściciela grobowca, bądź jego/jej rodziny. Mastaby z Tell el-Farkha zawsze zawierały ciekawe i niepowtarzalne zestawy przedmiotów, które w momencie pogrzebu składano wraz ze zmarłym do grobu. Były to przedmioty, które miały towarzyszyć zmarłemu w drodze w zaświaty - żywność (ziarna, gotowe potrawy, piwo i wino, po których dziś zostają najczę-

produced sun-dried mudbrick. Because of its early chronology (ca. 3300 BC), regular nearly square form, and size (ca. 18.1×16.9 m), this monumental structure is one of the oldest examples of Egyptian grave architecture. The mastaba was composed of a burial chamber with a shaft, which enclosed a series of four storage compartments, all surrounded with massive walls, approx. 1.5-2m wide. This almost square main chamber was located in the north-western part of the structure. Its outer façade was decorated with niches and covered with white mortar. For no apparent reason, the rooms were carefully closed but devoid of offerings, while the whole building was separated from the rest of the settlement with high walls.

After the big Naqadan mastaba was closed, the settlement of Tell el-Farkha entered a phase of prosperity and then younger tombs were built in the same location. These mastaba-like mudbrick structures had a very original shape. Each one featured a subterranean part (burial chamber), meant for the deceased and his/her offerings, and an above-ground part, which served the role of today's tombstone. The size of the superstructures, sometimes decorated with niches, varied considerably (from 3 to 10 m in width, with preserved heights up to 2 m) and most probably depended on the wealth of their owners or their families. The mastabas of Tell el-Farkha were always furnished with interesting and unique sets of offerings, which were placed with the deceased in their graves at the time of the funeral. There were objects meant to accompany the dead in their afterlife, including food (cereals, ready meals, beer and wine; their containers – pottery vases – are what usually remains of them); adornments (strings of hundreds of red stone beads); flint, bone or copper tools; toiletries (stone palettes, spoons, cosmetic containers); a well as a whole group of various luxurious items, called

Mastaba
Mastaba

Paciorki jako dar grobowy
Beads as grave offerings

ściej puste ceramiczne naczynia – ich opakowania), ozdoby (sznurki koralii złożonych z setek czerwonych, kamiennych paciorków), narzędzia krzemienne, kościane czy miedziane, przybory kosmetyczne (kamienne palety, łyżeczki, pojemniki na kosmetyki) oraz cała grupa różnorodnych przedmiotów nazywanych luksusowymi ze względu na ich wyjątkową formę, jakość wykonania, i nierzadko nieznaną funkcję. Nakład pracy włożony w wykonanie każdej z tych struktur wraz z ich wyposażeniem wskazuje, że mieszkańcy Tell el-Farcha tworzyli zamożną społeczność z wpływową klasą średnią w późnym okresie predynastycznym.

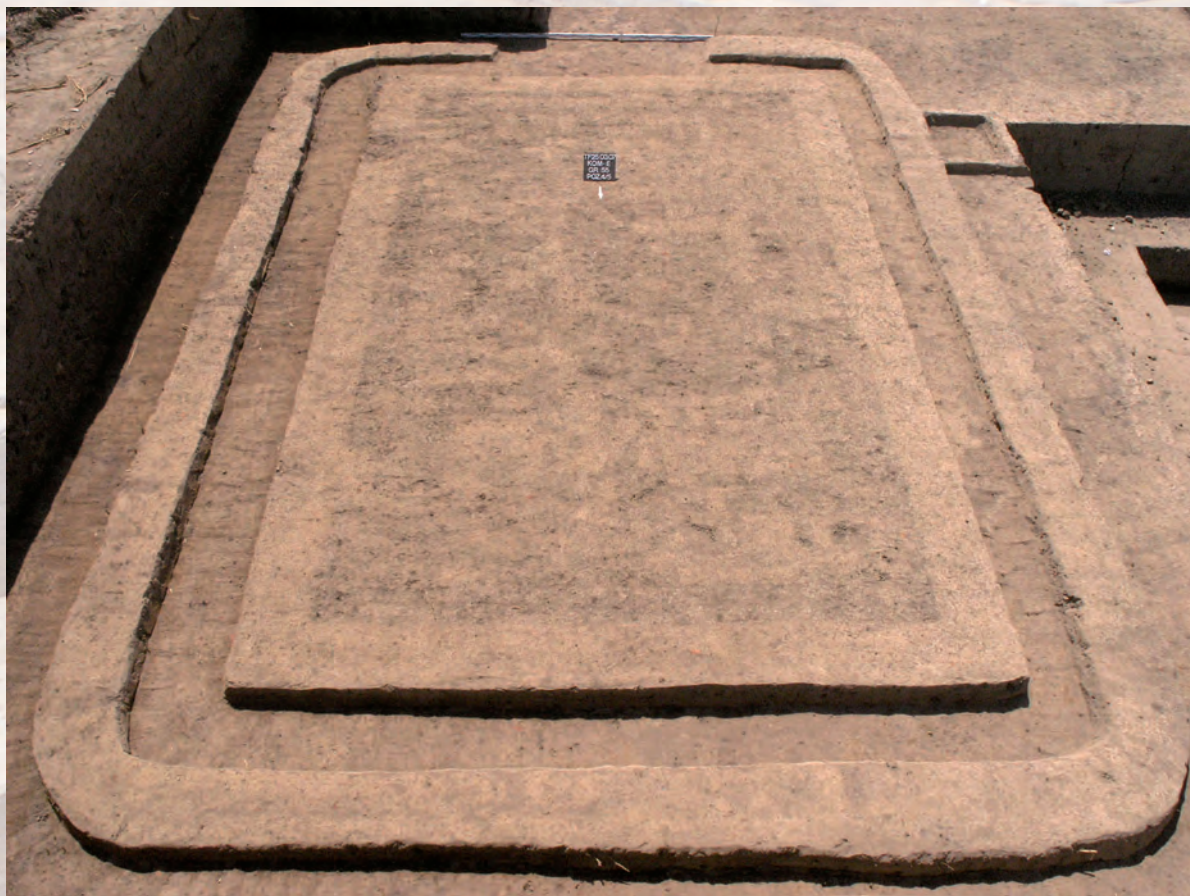
Czas, kiedy pierwsi egipscy faraonowie objęli swą władzę także osadę w Tell el-Farcha, odcisnęły piętno także w grobach zarejestrowanych na stanowisku. Z tego okresu nadal pochodzą groby w typie mastaby, ale są one znacznie mniej liczne, wyraźnie mniejsze i wyposażone w powtarzalne zestawy przedmiotów, czyli przede wszystkim dzbanki na piwo i niewielkie naczynia wykonane z miękkiego kamienia. Tylko jedna konstrukcja grobowa wyróżnia się na ich

Grób nr 91
Grave no. 91

like this because of their unusual form, craftsmanship, and often unknown function. The workload invested in building each of the structures and in manufacturing their equipment shows that the late Predynastic inhabitants of Tell el-Farkha were a wealthy community with an influential middle class.

The times when the power of the first Egyptian pharaohs reached the settlement of Tell el-Farkha, took a toll also on the graves registered at the site.

Grób nr 55
Grave no. 55

tle – bogato wyposażony kompleks złożony z mastaby otoczonej murem i dwóch mniejszych grobów, tzw. pochówków towarzyszących. Ponieważ z tego okresu większa część pochówków to najprostsze i najuboższe groby składane w ziemnych jamach, oczywistym wydaje się, że zmianie uległy zarówno zwyczaje dotyczące chowania zmarłych, jak i struktura społeczna osiedla w Tell el-Farcha. Elita sprawująca władzę i skupiająca największe majątki była nieliczna, klasa średnia straciła swą uprzednio uprzywilejowaną pozycję, a najliczniejszą grupę tworzyli ludzie najubożsi, których nie było już stać na zabieranie w zaświaty przedmiotów użytkowych. Upadek znaczenia osiedla w Tell el-Farcha widać w pełni w okresie Starego Państwa, kiedy groby jego mieszkańców to już wyłącznie najprostsze pochówki w ziemnych jamach, najczęściej pozbawione jakiegokolwiek wyposażenia.

Eksploatacja grobów to wyzwanie, które wymaga wielkiej precyzji i cierpliwości. W naturalnych warunkach glebowych wilgotnej Deltę Nilu materiały organiczne, w tym ludzkie szczątki, zachowują się źle, a ich wydobywanie z ziemi i dalsze przechowywanie staje się często niemożliwe. Dlatego ważna jest dokładna obserwacja grobów w trakcie wykopalisk oraz ich szczegółowa dokumentacja. Pomimo trudu pracy w terenie badania grobów przynoszą niezwykle ciekawe efekty – zarówno wizualne, ponieważ dostarczają wielu wyjątkowych przedmiotów, które z powodzeniem stają się obiektami muzealnymi, jak i naukowe, dając nam podstawy do poznania życia i śmierci starożytnych Egipcjan.

Joanna Dębowska-Ludwin

The mastaba tombs were still being built in the period, but they became far less popular, visibly smaller and equipped in repeatable sets of objects, mostly beer jars and little vases made of soft stone. There is only a single burial structure which sets apart from the other graves – a richly furnished complex composed of a mastaba surrounded with a wall and two smaller graves, known as subsidiary burials. Since the majority of the graves from that period are the least elaborated and poorest inhumations in simple pits, it seems obvious that an important change affected not only burial customs, but also the social structure of the Tell el-Farkha settlement. The wealthiest ruling elite was innumerable, the middle class lost its privileged position, and most of the population were poor people who could not afford to offer everyday items for the afterlife. The decline of the Tell el-Farkha settlement's importance becomes clear in the Old Kingdom period, when its inhabitants were buried solely in simple pits, most often devoid of any offerings.

Exploration of graves is a challenge which needs high precision and patience. In the natural soil conditions of the moist Nile Delta, organic materials, such as human remains, are poorly preserved and their extraction from the ground and further storage often becomes impossible. Hence, it is so important to pay attention to every detail of each excavated grave. Meticulous documentation is equally essential. Despite the difficulties, the examination of the graves brings outstanding results – both visual, as they provide many unusual artifacts which successfully turn into museum objects, and scientific, as they form a basis for learning about the lives and deaths of ancient Egyptians.

Joanna Dębowska-Ludwin

Grób nr 130
Grave no. 130

Eksploracja grobu w Tell el-Murra
Grave exploration at Tell el-Murra

Od Tell el-Farcha do Tell el-Murra From Tell el-Farkha to Tell el-Murra

#tellelfarcha, #tellelmurra, #sąsiedzi
#tellelfarkha, #tellelmurra, #neighbours

Stanowisko Tell el-Murra jest oddalone od osady w Tell el-Farcha zaledwie 10 km w linii prostej. To właśnie tutaj w 2008 roku rozpoczęli prace archeologiczne naukowcy z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, którzy wcześniej brali udział w eksploracji stanowiska w Tell el-Farcha. Badaniami objęty jest zarówno obszar osady jak i cmentarzyska. Starożytna osada rozwijała się od okresu poprzedzającego powstanie państwa egipskiego do czasów budowniczych piramid (od ok. 3500 do ok. 2200 p.n.e). Jej istnienie zależne było m.in. od funkcjonowania szlaku handlowego biegnącego przez wschodnią część Deltę Nilu i Północny Synaj w kierunku Lewantu, prosperity kontrolujących handel miast, przemian politycznych, zakresu zapotrzebowania na produkty rolne, a także zmieniających się warunków środowiskowych, zwłaszcza wahań poziomu wylewów Nilu. Te ostatnie przyczyniały się do zmian zasięgu obszaru zamieszkałego, a także powodowały okresowe opuszczanie stanowiska.

Historia osadnictwa z Tell el-Murra jest bardzo podobna do tej znanej z Tell el-Farcha. Bliskość obu stanowisk ma wymiar nie tylko geograficzny, ale przede wszystkim kulturowy. Obie osady podlegały podobnym zmianom kulturowym, gospodarczym i politycznym. Najstarsza osada w Tell el-Murra, założona ok. 3500 p.n.e przez ludność należącą do kultury dolno-

The Tell el-Murra site is located only 10 km away in a straight-line distance from Tell el-Farkha. Since 2008 it has been a place of archaeological works conducted by archaeologists from the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University in Krakow, who had taken part in exploration of the site at Tell el-Farkha. The research covers both the area of the settlement and cemetery. Ancient settlement developed from the period preceding the creation of the Egyptian state to the times of the pyramid builders (from about 3500 to about 2200 BC). Its existence depended, inter alia, on the functioning of the trade route running through the eastern part of the Nile Delta and North Sinai towards Palestine, the prosperity of towns controlling the trade, political changes, the scope of demand for agricultural products, as well as changing environmental conditions, especially fluctuations of the levels of the Nile floods. The latter contributed to changes in the extent of the inhabited area, as well as caused temporary abandonment of the site.

The history of the settlement from Tell el-Murra is very similar to that known from Tell el-Farkha. The proximity of both sites is not only geographic, but above all cultural. Both settlements were subject to similar cultural, economic and political changes. The oldest settlement, founded around 3500 BC by people belonging to the Lower Egyptian culture develop-

egipskiej, składała się z lekkich szłaśów oraz zagród wykonanych z trzciny plecionki wspartej o drewniane słupy. W pobliżu rozmieszczone były paleniska oraz okrągłe jamy zasobowe, w których umieszczano m.in. ceramiczne naczynia oraz gromadzono produkty żywnościowe. Rozwój ówczesnej osady przerwany został przez wyjątkowo dużych rozmiarów wylew Nilu. Brak śladów osadnictwa bezpośrednio po schyłku kultury dolnoegipskiej, odróżnia badane stanowisko od innych osad położonych w pobliżu, w tym w Tell el-Farcha, na których pojawiają się wówczas przedstawiciele ludności należącej do wywodzącej się z południa kultury nagadyjskiej. Do ponownego zasiedlenia Tell el-Murra doszło dopiero w okresie, kiedy nasiliły się przemiany społeczno-polityczne prowadzące ostatecznie do powstawania państwa egipskiego. Zapoczątkowany wówczas okres pomyślności kontynuował się w czasach panowania władców dynastii I do IV (okres wczesnodynastyczny oraz pierwsza połowa okresu Starego Państwa). Ówczesną zabudowę tworzyły wzniesione z cegły suszonej budynki mieszkalno-gospodarcze złożone z prostokątnych pomieszczeń, dziedzińce oraz okrągłe w planie silosy, w których gromadzono zboże. Odkryto też miejsca związane z wypiekiem pieczywa oraz produkcją piwa. Wśród zabytków, przeważają naczynia ceramiczne, dzbanki, misy, kadzidła oraz formy służące do wypieku chleba. Licznie występują przedmioty wykonane z krzemienia (wkładki do sierpów, noże) oraz kamienne żarna i rozcieracze. Spotykane są także naczynia kamienne, ozdoby osobiste, bransolety, elementy naszyjników, pieczęcie oraz ich odciski, a także przedmioty sztuki. Do zmniejszenia znaczenia osady doszło dopiero w drugiej połowie Starego Państwa (dynastie V i VI). Wskazują na to m.in. bardzo skromnych rozmiarów konstrukcje oraz niewielka w porównaniu ze starszymi okresami ilość zna-

ing in the northern part of Egypt, consisted of light huts and homesteads made of reed braid supported by wooden poles. Fireplaces and rounded storage pits in which, among other things, ceramic vessels were placed and food products were collected were situated in the vicinity. The development of the settlement of that time was interrupted by an exceptionally heavy flooding of the Nile. The lack of habitation directly after the decline of Lower Egyptian culture distinguishes the researched site from other settlements located nearby, eg. at Tell el-Farkha where representatives of people belonging to the Nagada culture, developing so far in the southern part of Egypt, appeared at that time. The resettlement of Tell el-Murra took place only in the period when the socio-political changes, leading finally to the formation of Egyptian state, were intensifying. The period of prosperity that began then continued during the reign of the 1st to 4th Dynasty rulers (about 3100-2500 BC; the Early Dynastic period and the first half of the Old Kingdom). The buildings of that time, made of dried brick, consisted of residential and economic structures, composed of rectangular rooms, courtyards and rounded silos in which grain was stored. Places related to bread baking and beer production were also discovered. Ceramic vessels, jars, bowls, vats and forms for baking bread predominate among the finds. Objects made of flint (sickle inserts, knives), as well as stone grinders and grinders are also numerous. There are also stone vessels, personal adornments, bracelets, necklaces, seals and seal impressions, as well as objects of art. The significance of the settlement decreases only in the second half of the Old Kingdom (5th and 6th Dynasties). This is indicated, among others, by very modest constructions and a small number of finds in comparison with older periods. During the reign of the 6th dynasty rulers, in

Grób z ceramiczną trumną
Grave with a ceramic coffin

lezisk. W czasach panowania władców dynastii VI (ok. 2200 p.n.e.) doszło do całkowitego opuszczenia stanowiska, a dotychczasowe badania nie dostarczyły materiału z późniejszych okresów.

Oprócz osady w południowo-zachodniej części Tell el-Murra w czasach panowania władców pierwszych dwóch dynastii (okres wczesnodynastyczny) istniało cmentarzysko. Do 2017 roku odsłonięto tam ponad 40 grobów. Największe z nich złożone były z dwóch komór, głównej z ciałem zmarłego i wyposażeniem oraz dodatkowej, zawierającej pozostałą część darów grobowych. W grobach występowały przede wszystkim naczynia ceramiczne, naczynia i przedmioty kamienne, ozdoby kościane oraz przedmioty codziennego użytku. Spotykane są także krzemienne noże oraz przedmioty wykonane z miedzi, w tym harpuny. W wielu przypadkach ciało zmarłego złożone było w ceramicznej trumnie. Pod tym względem, cmentarzysko w Tell el-Murra należy uznać za wyjątkowe w porównaniu do tych cmentarzysk, na których nie ma takich trumien bądź występują tylko sporadycznie.

Mariusz Jucha

about 2200 BC, the site was completely abandoned, and the research conducted so far has not provided material from later periods.

The cemetery located in the south-western part of the site was in use during the reign of the rulers of the first two dynasties (Early Dynastic period). By 2017 more than 40 graves were uncovered there. The largest of them consisted of two chambers, the main one with the body of the deceased and equipment, as well as an additional one containing the remaining part of the grave goods. Ceramic vessels, vessels and other objects made of stone, bone adornments, and objects of everyday use were found in graves. There are also flint knives as well as objects made of copper, including harpoons. In many cases, the body of the deceased was placed in a ceramic coffin. In this respect, the cemetery at Tell el-Murra should be considered exceptional in comparison to those cemeteries where there are no such coffins or where they occur only occasionally.

Mariusz Jucha

Ceramiczna trumna
Ceramic coffin

CZĘŚĆ III

Zabytki

#zabytkisztuki, #pieczęcie #znakigarncarskie, #ceramika, #importy ,
#kamienie, #krzemienie, #miedź, #przedmiotykościane

PART III

Objects

#artobjects, #seals, #potmarks, #pottery, #imports,
#stones #flints, #copper, #boneimplements

62 przedmioty wotywne z naczynia
62 votive objects from the jar

#złotefigury, #glinianefigurki, #kościangepredmioty
#goldenfigures, #clayfigurines, #boneobjects

Apogeum rozwoju przeżywa Tell el-Farcha w Fazach 4 i 5 (ok. 3350-3000 p.n.e.) Świadczą o tym nie tylko pozostałości prawie monumentalnych budowli, ale także znaczna ilość zabytków sztuki, odkrytych w warstwach osadniczych, w grobach i pomiędzy nimi.

Najbardziej znaczące są odkrycia w ubogiej osadzie na Komie Wschodnim, gdzie odsłonięto skarb złożony z pozostałości dwóch złotych figurek, dwóch dużych (33 i 50 cm dł.), ceremonialnych noży krzemiennych oraz naszyjnika z 382 paciorków z karneolu i skorup strusiego jaja. Skarb został ukryty na końcu Fazy 4 (ok. 3200 p.n.e.), około 100 lat przed początkiem państwa egipskiego, ale figurki są niewątpliwie starsze i zostały stworzone prawdopodobnie pomiędzy 3400-3300 p.n.e.

Figurki przedstawiały stojących nagich mężczyzn – jedna 60 cm wys., druga 30 cm. Obydwie składały się z rdzenia wykonanego z nietrwałego materiału (prawdopodobnie drewno), po którym nie zachowały się żadne ślady. Rdzeń został następnie obłożony cienką złotą folią (0,1-0,2 mm) zespoloną z nim małymi złotymi nitami (zachowało się 140, każdy 4 mm dł. i 1 mm śr.). Oczy obydwu figur były wykonane z lapis-lazuli, sprowadzanego wówczas z terenów dzisiejszego Afganistanu. Przy okazji uzyskujemy kolejny dowód na ogromną rolę wymiany handlowej dla

Phases 4 and 5 (approx. 3350-3000 BC) were the peak of Tell el-Farkha's development. This is evidenced not only by the remains of almost monumental edifices, but also by the great amount of objects of art discovered in the settlement layers, in graves and between them.

Discoveries from a poor settlement on the Eastern Kom are the most significant, where a treasure containing remains of two golden figurines, two large (33 and 50 cm long) ceremonial flint knives, as well as a necklace of 382 beads (carnelian and ostrich egg shell) was excavated. Although the treasure was hidden at the end of Phase 4 (approx. 3200 BC), about 100 years before the beginning of the Egyptian state, the figurines are undoubtedly older, as they were made probably between 3400-3300 BC.

The figurines represent standing naked men — one 60 cm high, the other 30 cm. Both had a core made of perishable material (probably wood), no traces of which have survived. The core was then covered with a thin gold foil (0.1-0.2 mm) attached with gold rivets (140 of them have been preserved, each 4 mm long and 1 mm in diameter). The eyes of both statues were made of lapis lazuli imported from the territory of modern Afghanistan. This may be further evidence for the importance of trade as seen by the ruling elite of the emerging state. The design of the figurines and

elity rządzącej rodzącym się państwem. Stylistyka figur i zaakcentowanie niektórych szczegółów – duże odstające uszy, nadnaturalnej wielkości ochraniacze na fallusy, drobiazgowo oddane paznokcie rąk i nóg – dobrze wpisują się w sztukę predynastycznego Egiptu.

Obydwa posążki przedstawiają prawdopodobnie predynastycznego władcę w czasie jego jubileuszu zwanego *heb-sed*. Ta ceremonia, organizowana w 30 rocznicę objęcia tronu, jest ukazywana w egipskiej sztuce od połowy 4 tysiąclecia p.n.e. Podkreśla ona rolę króla jako gwaranta pomyślności i rozwoju we wszystkich aspektach życia. Większa figura ukazywała samego władcę, a mniejsza miała wyrażać życzenie odnowienia jego sił vitalnych.

Bardzo ważne są depozyty wotywnie odsłonięte w dwóch kaplicach wchodzących w skład centrum administracyjno-kultowego na Komie Zachodnim. Szczególnie interesująca jest zachodnia kaplica, gdzie odkryto liczne naczynia o obrzędowym charakterze, m.in. dzbany służące do rytualnych libacji lub charakterystyczne podstawki i pasujące do nich naczynia. Najważniejszym odkryciem był depozyt złożony z kilkudziesięciu przedmiotów wykonanych przede wszystkim z kłów hipopotama, ukrytych w niewielkim dzbanie (23 cm wys.), przykrytym miską jako pokrywką. Dzban dekorowało ryte przedstawienie ukazujące strusia i dwie gazy i niewątpliwie był to depozyt ukrytych przedmiotów kultowych. Wewnątrz znajdowały się 62 obiekty, wśród których największą grupę tworzyły figurki ukazujące ludzi, stwory fantastyczne i zwierzęta.

Niektóre z figurek stanowią unikalne dzieła sztuki, nie znane dotychczas z tak wczesnego okresu w historii Egiptu. Do najważniejszych należą przedstawienia kobiet i dzieci. Pierwsze z nich ukazywano nagie lub odziane w długie szaty. Obydwa typy były popularne do końca trwania sztuki egipskiej. Inne figurki były już

their accentuated details — such a large protruding ears, very big phallus sheaths, meticulously modeled finger and toe nails — fit well into the corpus of the art of Predynastic Egypt.

Both figurines probably represent a Predynastic ruler during his jubilee called *heb-sed*. The ceremony, celebrated on the thirtieth anniversary of the king's accession to the throne, is present in Egyptian art from the middle of the 4th Millennium BC. It stresses the role of the ruler as a guarantor of prosperity and development of all aspects of life. The bigger figurine from Tell el-Farkha depicts the ruler himself, while the smaller one might have been intended to express a wish to regenerate his vital forces.

Votive deposits unearthed in two shrines belonging to the administrative-cultic centre at the Western Kom are again very important. Particularly interesting is the western chapel, where numerous ritual vessels, including jugs for ritual libation, and distinctive stands with matching vessels, were discovered. The most important find was a deposit consisting of several dozen objects made primarily of hippopotamus ivory hidden in a small jar (23 cm high), covered by a bowl serving as its lid. The jar was decorated with an engraved representation of an ostrich and two gazelles. Inside, there were 62 objects, evidently a deposit of cultic items, intentionally hidden. The most numerous are figurines depicting people, fantastic creatures, and animals.

Some of the figurines are unique works of art previously unknown in such an early period of the Egyptian history. Representations of women and children are among the most important. The former are depicted naked or dressed in long robes. Both types continued to be popular until the very end of ancient Egyptian art. Other figurines depicted women with children on their shoulders or laps. A figurine show-

Figurka nagiej kobiety
Figurine of naked woman

Złota figura stojącego nagiego mężczyzny (mniejsza)
Golden figurine of the naked man (mniejsza)

Złota figura stojącego nagiego
mężczyzny (większa)
Golden figurine of the naked man (bigger)

Naczynie zawierające depozyt wotywny
Jar containing votive deposit

małymi grupami statuarycznymi przedstawiającymi kobiety z dziećmi w ramionach lub na kolanach. Figurka ukazująca matkę siedzącą w lektyce z dzieckiem na kolanach jest przedstawieniem nie znanym dotąd z Egiptu. Wywołuje ona wyraźne skojarzenia z późniejszymi posągami ukazującymi boską matkę faraona.

Małych chłopców często pokazywano siedzących, z wysoko podciągniętymi kolanami i palcem prawej ręki w ustach. I ten motyw był obecny w egipskiej sztuce aż do jej końca. Warto jednak podkreślić, że figurki z Tell el-Farcha należą do najlepiej wykonanych pod względem artystycznym wczesnych przykładów tego typu przedstawień.

W naszym zbiorze mamy kilka statuetek ukazujących mężczyzn. Najważniejsza jest postać odziana w płaszcz, zapewne jedno z pierwszych przedstawień egipskiego króla w czasie jubileuszu heb-sed. Odrębną kategorię stanowią przedstawienia jeńców, ukazanych z jedną lub dwoma rękami związanymi na plecach. Te figurki wpisują się dobrze w bardzo popularny w starożytnym Egipcie temat zwycięstwa nad wrogami zewnętrznymi, a szerzej nad siłami chaosu i nieporządku zagrażającymi władcy i mieszkańcom Egiptu.

Przedstawienia karłów z Tell el-Farcha (łącznie 13 figurek) tworzą najliczniejszy zespół odkryty dotychczas w Egipcie. Ta specyficzna grupa ludzi odgrywała w całej historii kraju nad Nilem ważną rolę, a świadczą o tym nie tylko ich wizerunki w sztuce, ale również ich pochówki znajdowane w bezpośrednim sąsiedztwie grobów królów i arystokracji w Abydos i Sakkara. W przedstawieniach z Tell el-Farcha uwagę zwraca poziom wykonania większości z nich, realizm w oddaniu zdeformowanych ciał i ekspresja twarzy powodujące, że żadna ze znanych dotąd wczesnych rzeźb karłów nie może się z nimi równać.

Niezwykle ciekawe są przykłady stworów fantastycznych i przedstawienia kobr-ureuszy z depozytu w Tell

ing a mother sitting in a litter with a child on her lap is a representation previously unknown in Egypt. It has a clear connection with the later representation of the divine mother of the pharaoh.

Small boys are often depicted seated with their knees highly drawn up and with a finger of the right hand in their mouth. This motif also continued to be a standard representation in the Egyptian art until its very end. It should be stressed that the figurines from Tell el-Farkha are among the best early examples of such depictions in terms of artistic quality.

The collection includes several statues representing males. The most important figure is clad in a coat, probably one of the first representations of the Egyptian king during the heb-sed jubilee. Representations of captives of war depicted with one or two hands tied on their backs are a separate category. These figurines fit very well into the motif of the victory over enemies, very popular in ancient Egypt. More broadly, the motif symbolizes the taming of the forces of chaos and disorder threatening the ruler and the people of Egypt.

Representations of dwarfs from Tell el-Farkha make up the largest group (13 items altogether) of such figurines discovered anywhere in Egypt so far. Dwarfs played an important role in the culture as indicated by their images in art, as well as by dwarf burials found in the immediate vicinity of the tombs of kings and aristocracy at Abydos and Sakkara. The depictions from Tell el-Farkha attract particular attention because of their generally high level of workmanship, as well as the realism of facial expressions and body representation. These are far more skillfully done than any of the previously known early dwarf sculptures.

The examples of fantastic creatures and the depictions of cobra uraei from the deposit at Tell el-Farkha are extremely interesting because they have no analogy in any known objects of Egyptian arts. The most

Figurka siedzącej kobiety z dzieckiem na kolanach
Figurine of sitting woman with a child on her lap

Figurki chłopców
Figurines of a boys

Figurka karła
Figurine of a male dwarf

Figurka mężczyzny odzianego w płaszcz
Figurine of a male clad in a coat

el-Farcha, które nie mają żadnej analogii w odkrytych dotychczas zabytkach egipskiej małej plastyki. Postać kotowatego drapieżnika z kobiecymi piersiami i głową sokoła, trzymającego dzban jest najbardziej interesująca. Trudno ocenić czy inna mała figurka ukazująca węża z twarzą kobiety może być w jakiś sposób łączona z boginią Wadżet. Kobry-ureusze natomiast wydają się wyraźnie wskazywać na tę wywodzącą się z Dolnego Egiptu boską patronkę króla. Uważa się, że od czasów panowania Dena (połowa I dyn) stają się one charakterystycznym elementem koron faraonów. Tymczasem już kobry z Tell el-Farcha (wcześniejsze od panowania Dena) stanowiły część większej całości (koron królewskich, rzeźb ukazujących władców?).

Figurki zwierząt (lwów, psów, skorpionów, ryb, sokółów) znane są z wielu stanowisk. Różnią się szczegółami i sposobem wykonania od figurek z Tell el-Farcha, ale prawdopodobnie bardziej liczyło się przedstawienie konkretnego gatunku zwierzęcia niż ujednolicenie szczegółów stylistycznych. To zróżnicowanie daje dobre świadectwo ówczesnym twórcom i powoduje, że sztuka tego okresu nie jest monotonna i schematyczna. Te same stwierdzenia dotyczą modeli przedmiotów reprezentowanych w depozycie z Tell el-Farkha. Miniaturowe łodzie różnych typów, spichlerze, skrzynki, lusterka, pieczęcie cylindryczne, pionki gier i naczynia kamiennie pojawiają się także w wielu innych współczesnych depozytach z Tell el-Farcha zespołach.

Depozyt odkryty we wschodniej kaplicy centrum administracyjno-kultowego składał się z figurek i naczyń wykonanych z fajansu, gliny i kamieni. Szczególnie interesujące są fajansowe przedstawienia pawianów i figurka ukazująca padającego na twarz mężczyznę, prawdopodobnie jeńca oraz kilka wykonanych z gliny grzechotek, ozdobionych dekoracją rytą.

interesting is the depiction of a feline predator with a woman's breasts and a falcon's head, holding a jug. It is difficult to assess whether another small figurine depicting a snake with a face of a woman may be in some way connected with the goddess Wadjet. The cobra uraei, however, seem to indicate that they are derived from this Lower Egyptian divine patroness of the king. It is believed that, since the reign of king Den (middle of the 1st Dynasty), cobras became a characteristic element of pharaonic crowns. Meanwhile, the cobras of Tell el-Farkha, which predate the reign of Den, were probably attached to something, and they may have been part of a larger whole (royal crowns, sculptures of kings?).

Figurines of animals (lions, dogs, scorpions, fish, falcons) are known from many sites. However, they differ in details and workmanship from the figurines of Tell el-Farkha. Representing a particular animal species probably mattered more than standardization of stylistic details. This diversity gives a good account of contemporary artists and it shows that the art of this period was neither monotonous nor schematic. The same also applies to the models of objects represented in the deposit of Tell el-Farkha: miniature boats of various types, granaries, boxes, mirrors, cylindrical seals, game pieces and stone vessels, which also appear in many other findings contemporary to those from Tell el-Farkha.

The deposit discovered in the eastern shrine of the administrative-cultic centre consisted of figurines and vessels made of faience, clay, and stone. Among them, faience representations of baboons and a figurine depicting a naked prostrating man, perhaps a captive, are of special interest. Equally noteworthy are a few pottery rattles with incised decorations.

Krzysztof Ciałowicz

Krzysztof Ciałowicz

Figurka skorpiona
Scorpion figurine

Figurka fantastycznego stwora
Figurine of fantastic creature

Kobra ureusz
Cobra uraei

Gliniane grzechotki
Pottery rattles

Fragment odcisku pieczęci cylindrycznej w motywie łodzi
Fragment of cylindrical seal impression with a boat motif

Pieczęcie i znaki

Seals and potmarks

#pieczęciecylindryczne, #odciskipieczątne, #znakigarncarskie, #serechy
#cylindricalseals, #sealsimpressions, #potmarks, #serekhs

Liczną grupę zabytków z Tell el-Farcha tworzą pieczęcie i tokeny. Pieczęcie i ich odciski występują na wszystkich trzech komach stanowiska od Fazy 3. Ich obecność wiąże się z wymianą handlową oraz istniejącym już wtedy systemem administracji kontrolującej handel. Służyły one do pieczętowania pojemników zawierających wymieniane towary. Zamykano je przy pomocy tkaniny lub skóry, następnie obwiązywano sznurem, na który nakładano glinę. To właśnie na niej odciskano pieczęć. W okresie wczesnodynastycznym pojawił się zwyczaj nakładania na cały wylew naczynia czopu glinianego, na którym odciskano pieczęć. Pieczęcie cylindryczne służyły do kontroli handlu. Ich funkcjonowanie w Tell el-Farcha można wiązać z obecnością lokalnego lidera kierującego wymianą, którego w okresie wczesnodynastycznym prawdopodobnie zastąpił przedstawiciel centralnej administracji królewskiej.

Dotychczas w Tell el-Farcha odkryto kilka pieczęci cylindrycznych oraz dziesiątki odcisków pozostawionych na glinianych plombach. Na najstarszych z nich dominują przedstawienia zwierząt – gazeli, strusi oraz przedstawienia geometryczne. Na uwagę zasługuje najstarsza znana z Tell el-Farcha pieczęć cylindryczna wykonana z gliny z niezidentyfikowanymi imionami królewskimi *horusowym* oraz *nebti*. To ostatnie jest najstarszym znanym z Egiptu (ok. 3300-3200 p.n.e.).

A large group of objects registered at Tell el-Farkha are cylindrical seals and tokens. Seals and their impressions occur on all three komas of the site in the layers dated from Phase 3 onwards. Their presence is connected with trade exchange and indicates the existence of local administration bodies controlling trade. Seals were used to secure containers with exchanged goods. Vessels were closed by means of fabric or leather, then wrapped with a rope to which a lump of clay was applied. In the Early Dynastic period, the custom of putting a clay plug on the vessel mouth became common. Cylinders were impressed in clay applied to the rope or in the plug to secure the contents of the vessel. This practice suggests the presence of a local leader who supervised the exchange. In the Early Dynastic period local leader were probably replaced by representatives of the central royal administration.

Until now, several cylindrical seals and several dozen impressions have been discovered at the Tell el-Farkha site. The oldest ones mostly feature animal representations (gazelles, ostriches) and geometrical patterns. Particularly noteworthy is the oldest cylindrical clay seal from Tell el-Farkha. It bears an unidentified royal name, a *serekh* and *nebti*. The latter is the oldest known specimen from Egypt (approx. 3300-3200 BC). Other important elements of cylin-

Na późniejszych odciskach pieczęci cylindrycznych pojawiają się inskrypcje hieroglificzne. Początkowo są one rzadkie, ale w okresie proto- i wczesnodynastycznym ze względu na dynamiczny rozwój pisma stają się ich ważną częścią.

Innym rodzajem przedmiotów glinianych wykorzystywanych w handlu są tokeny. W tej grupie znajdują się zarówno gliniane kulki, stożki, płaskie krążki o średnicy do kilku centymetrów oraz płaskie plakietki z nacięciami lub nakłuciami. Wykorzystywano je prawdopodobnie podczas liczenia towarów, do zapisywania obliczeń, a nawet jako formę rachunków lub listów przewozowych, które towarzyszyły towarom w zapieczętowanych pojemnikach i umożliwiały kontrole nad przesyłanymi towarami.

Z handlem i administracją państwową wiążą się prawdopodobnie również tzw. znaki garncarskie na naczyniach glinianych. Większość z nich została wyryta na dzbanach i misach przed wypałem, choć występują także znaki wyryte później. Znaki garncarskie w Tell el-Farkha występują na ceramice z wszystkich trzech komów, zarówno z osady jak i z cmentarzyska. Mogą mieć różną formę od prostych równoległych lub przecinających się linii przez trójkąty, okręgi, czworokąty, przedstawienia zoomorficzne aż po skomplikowane wieloelementowe wzory. Gazela, będąca symbolem ekspedycji pracującej w Tell el-Farkha jest właśnie znakiem garncarskim. Ich funkcja nie do końca została wyjaśniona. Mogą być oznaczeniem garncarza lub warsztatu garncarskiego, odnosić się do zawartości naczynia, być oznaczeniem jego właściciela lub być symbolem organów kontrolujących handel. Nie możemy również wykluczyć ich funkcji symbolicznej.

Wśród znaków na naczyniach na szczególną uwagę zasługuje *serech* – pierwszy i najstarszy element tytulatury królewskiej, w którym umieszczano imię horu-

drical seals impressions are hieroglyphic characters. Although they initially appear rarely, owing to the dynamic development of the writing system during the Protodynastic and Early Dynastic periods they gradually become much more common.

Tokens are another type of clay objects used in trade. In this group, there are clay balls, cones, flat discs up to a few centimetres in diameter, and flat plaques with cuts or punctures. All of them were probably used for mathematical purposes, recording calculations, and even as a form of bills of lading or waybills that accompanied goods in sealed boxes.

The trade and royal administration are probably also connected with the so-called potmarks on clay vessels. Most of them were incised on jars and bowls before firing, although some signs were engraved in fired clay. Potmarks from Tell el-Farkha have been found on ceramics of all three komas from the settlement as well as from the cemetery. They can have different forms, ranging from straight parallel or intersecting lines, to triangles, circles, squares, zoomorphic representations, to complex multi-element patterns. Among the potmarks from Tell el-Farkha, particular attention should be paid to the gazelle, which has been adopted as the symbol of the expedition. The function of the potmarks has not been fully explained. They may be a potter's or a pottery workshop's signature, denote the contents of the vessel, symbolize its owner or confirm compliance with trade control authorities. A symbolic meaning cannot be excluded either.

Among the potmarks, the *serekhs* deserve particular attention as the first and the oldest royal symbols, so-called Horus names of the pharaoh. They have the form of a frame, horizontally divided into two parts. In the lower one, the facade of a palace is depicted, while the name of the ruler is written in the

Token
Token

Pieczęć cylindryczna z królewskim serechem
oraz imieniem nebti
Cylindrical seal with royal serekh
and nebti names

sowe władcy. *Serechy* mają formę ramki, podzielonej na dwie części. W większej dolnej przedstawiano fasadę pałacu, a w górnej zapisywano imię władcy. Całą ramkę wieńczy wizerunek sokoła – Horusa. Większość *serechów* zarejestrowanych na ceramice w Tell el-Farcha nie została odczytana, często ze względu na fragmentaryczny stan zachowania lub schematyczność inskrypcji. Dotychczas wśród naczyń będących darami grobowymi udało się zidentyfikować *serechy* należące do władców dynastii 0 (Iry-Hor, Ka) oraz króla I dynastii Narmera. Na szczególną uwagę zasługują dwa *serechy*, łączone z osobami sprawującymi władzę na początku dynastii 0. Na pierwszym z ich widoczna jest klasyczna fasada pałacu, lecz bez wieńczącego sokoła, a nad nią schematyczne przedstawienie ryby lub harpuna. Drugi *serech* zwieńczony jest z sokołem, ale zamiast fasady w dolnej części umieszczono dwie maczugi. Trzecia maczuga znajduje się na zewnątrz *serechu*. Choć nie można zidentyfikować na ich podstawie imion, odnoszą się one prawdopodobnie do władców sprawujących rządy w Górnym Egipcie i wschodniej Deltie ok. 3300-3200 p.n.e., jeszcze przed zjednoczeniem Egiptu. Wydaje się, że w tym wczesnym okresie *serechy* symbolizowały przede wszystkim władzę i własność królewską.

Agnieszka Mączyńska

upper one. The whole frame is crowned with the image of a falcon – Horus. Most *serekhs* registered on ceramics at Tell el-Farkha were not identified, often due to their fragmentary state of preservation or schematic form of the inscription. So far, among the potmarks, *serekhs* belonging both to the rulers of Dynasty 0 (Iry-Hor and Ka), and to the ruler of the 1st Dynasty (Narmer) have been identified. Particularly noteworthy are two *serekhs*, linked to unidentified leaders from early Dynasty 0. The first of them features the classic palace facade without a falcon, with the image of a fish or a harpoon visible in the upper part. The second *serekh* is topped with a falcon, and there are two maceheads instead of the facade. A third macehead is located outside the *serekh*. Although the names of the people they belonged to cannot be identified, they probably refer to the rulers of Upper Egypt and the Eastern Delta in approx. 3300-3200 BC, before the unification of Egypt. It seems that in this early period *serekhs* primarily symbolized the power and royal property.

Agnieszka Mączyńska

Odcisk pieczętny ze znakami hieroglificznymi oraz odciskiem sznura
Seal impression with hieroglyphic signs and a rope impression

Czop gliniany z odciskiem pieczęci
Clay plug with a seal impression

Naczynia gliniane
Ceramic vessels

Ceramika naczyniowa

Pottery

#produkcjanaczyń, #formynaczyń, #importy
#potteryproduction, #vesselsforms, #imports

Najliczniejszą grupą znalezisk na stanowiskach archeologicznych na całym świecie jest ceramika. Tysiące fragmentów naczyń glinianych - dzbanów, mis, kubków, talerzy trafiają w ręce archeologów podczas wykopalisk. Choć większość z nich nie jest spektakularna w swojej formie i nie przyciąga wzroku, to są one cennym źródłem wiedzy na temat ludzi, którzy żyli tysiące lat temu. Stanowisko Tell el-Farkha nie jest wyjątkiem. Każdego sezonu podczas eksploracji wykopów na wszystkich komach z ziemi wyciągane są tysiące fragmentów naczyń glinianych. Choć początkowo oblepione ziemią wydają się być bezużyteczne, po umyciu pozwalają badaczom poznać życie codzienne ludzi zamieszkujących osadę sprzed 6 tysięcy lat.

W IV tysiącleciu p.n.e., kiedy osada w Tell el-Farkha tętniła życiem, naczynia gliniane były podstawowym narzędziem w każdym gospodarstwie. Ich różnicowanie było duże. Małym dzbanom i misom towarzyszyły duże naczynia. Ich ścianki mogły być chropowate lub gładkie, w kolorze wypalanej gliny lub pokryte czerwonym i białym slipem. Cześć naczyń zdobiono różnorodnymi wzorami – rytymi, odciskanyymi lub malowanymi. Naczynia były wykorzystywane do przechowywania i transportu wody, mleka, piwa czy wina. To w nich gotowano jedzenie i pieczono chleb. Na glinianych misach i talerzach spożywano posiłki, a z glinianych kubków i małych dzbanów zaspo-

Ceramics forms the most numerous group of finds in archaeological sites around the world. Thousands of fragments of clay vessels – jars, bowls, cups, plates – are retrieved by archaeologists. Although most of them do not attract general attention as they are not spectacular in terms of form, they are a valuable source of knowledge about people who lived thousands of years ago. The Tell el-Farkha site is no exception. Every season of explorations on the Western, Central and Eastern Koms, brings thousands of fragments of clay vessels. Initially covered with dirt, they may seem rather useless, but after washing they allow researchers to understand the everyday life of people who lived in the settlement 6,000 years ago.

In the fourth millennium BC, when the settlement at Tell el-Farkha was teeming with life, clay pots were the basic tool in every household. Their forms and sizes were diverse, with small jars and bowls being accompanied by large vessels. Their walls could be rough or smooth, in the color of baked clay or covered with red and white slip. Some of the dishes were decorated with various patterns – incised, impressed or painted. Vessels were used to store and transport water, milk, beer or wine. Food was cooked and bread was baked in them. Meals were eaten on clay bowls and plates, and thirst was satisfied with clay cups and small pots. Clay vessels also served a symbolic func-

kajano pragnienie. Naczynia spełniały także funkcję symboliczną. Dzbany i misy towarzyszyły zmarłym. Wkładano je do grobów, prawdopodobnie razem z zawartością – piwem, winem lub innymi produktami, jako dary dla zmarłego.

Od 1998 roku na stanowisku w Tell el-Farcha zarejestrowano miliony fragmentów ceramiki – naczyń i innych przedmiotów użytkowych wykonanych z wypalanej gliny. Każdy z nich był w rękach archeologów i podlegał analizie. Szerokie wykorzystanie naczyń glinianych w przeszłości ułatwia prace badawcze. Ich trwałość była ograniczona, a podczas używania – przenoszenia, gotowania, mycia, jedzenia ulegały zniszczeniu. Niektóre z nich były naprawiane i nadal wykorzystywane, jednak w większości przypadków ich fragmenty wyrzucano lub pozostawiano na miejscu zniszczenia. Ceramika odpowiednio „potraktowana” ujawnia sekrety życia ludzi w przeszłości. Archeolog-ceramolog dosłownie i w przenośni stara się ułożyć z kawałków obraz życia ludzi w Delcie Nilu w IV tysiącleciu p.n.e.

Analizy ceramiki naczyniowej są pomocne przy określaniu rozwoju gospodarczego i społecznego mieszkańców osady. Możliwe jest dzięki nim obserwowanie zmian technologicznych poczynając od etapu produkcji domowej na początku IV tysiąclecia p.n.e. aż po funkcjonowanie specjalistycznych warsztatów garncarskich w okresie wczesnodynastycznym i okresie Starego Państwa. Zmianom podlegały sposoby przygotowywania gliny oraz techniki formowania naczyń. Modyfikacjom ulegały również techniki wykańczania i zdobienia powierzchni.

Ceramika umożliwiła identyfikację kolejnych etapów zmian w produkcji naczyń w Tell el-Farcha, łączących się z ważnymi procesami społeczno-gospodarczymi zachodzącymi w całej Dolinie Nilu. Jednym z nich jest rozwój specjalizacji w środkowym okresie

tion. Jars and bowls accompanied the dead. They were placed in graves, probably filled with contents – beer, wine or other products, as offerings for the deceased.

Since 1998, millions of fragments of pottery – vessels and other utility objects made of clay – have been registered at the Tell el-Farkha site. Each of them was inspected by an archaeologist and carefully analyzed. The fact that clay vessels were so common in the past is a blessing to today's archaeologists. Because clay vessels were not particularly durable, they broke easily during use (handling, cooking, washing, eating). While some of them were repaired and still used, in most cases their fragments were thrown away or simply left ignored. If appropriately “treated”, pottery reveals the secrets of human life in the past. The archeologist-ceramologist is trying to piece together the image of people living in the Nile Delta in the fourth millennium BC.

Ceramic analyses are helpful in determining the economic and social development of the population living in the settlement. Thanks to ceramics, it is possible to observe technological changes in the production of vessels starting from simple household production at the beginning of the fourth millennium BC up to specialized pottery workshops in the Early Dynastic and Old Kingdom periods. The methods of preparing the clay for vessel making and the techniques of vessel forming were also subject to change. Surface finishing and decoration techniques evolved as well.

Ceramics allows to identify several important development milestones in the production of clay vessels at Tell el-Farkha, associated with important socioeconomic processes occurring throughout the Nile Valley. An important moment was the emergence of specialization, the first traces of which appeared in the middle Predynastic period. Beer jars were one

Naczynie z uchwytami falistymi
Vessel with wavy handles

Naczynie o kształcie limonki
Lemon shaped jar

Naczynie pokryte czerwonym slipem
Red polished vessel

Naczynie na wino
Wine jar

Naczynie zdobione motywem zygzaka
Decorated vessel with a zigzag pattern

predynastycznym związany z powstającymi wówczas centrami browarniczymi, takimi jak to odkryte w Tell el-Farcha, dla których produkowano naczynia cechujące się wysokim stopniem standaryzacji, tj. mające zbliżone rozmiary, formę i sposób produkcji. Z biegiem czasu warsztaty przejęły produkcję większości naczyń – zarówno tych kuchennych jak i stołowych.

Postęp technologiczny widoczny jest także w produkcji cienkościennej, polerowanej ceramiki stołowej, której ilość zwiększa się w sposób znaczący w okresie protodynastycznym i na początku okresu wczesnodynastycznego. Wyróżnia się ona na tle powszechnie stosowanej w gospodarstwach chropowatej ceramiki kuchennej o nierównych ściankach. Cienkościenne, czerwone, polerowane naczynia – misy i dzbany były pożądane przez tworzące wówczas elity społeczne.

Również zmierzch osady w Tell el-Farcha jest wyraźnie widoczny w produkcji garncarskiej z końca okresu wczesnodynastycznego i początku Starego Państwa. Ceramika nie przypomina bogatych i różnorodnych inwentarzy rejestrowanych na stanowiskach datowanych na ten sam okres w Dolnym Egipcie, np. w Giza. Fragmenty naczyń na stanowisku pochodziły zazwyczaj z form chlebowych, dzbanów na piwo i różnorodnych mis. Wydaje się, że osadę zamieszkiwali wtedy rolnicy, skupieni na uprawie i hodowli, których podstawą diety był chleb i piwo. Ówczesna osada straciła wówczas swoje znaczenie jako centrum polityczno-gospodarcze.

Badania ceramiki pomagają również w interpretacjach relacji łączących mieszkańców osady w Tell el-Farcha z innymi regionami. Naczynia wykonane z gliny obcego pochodzenia rejestrowane są na stanowisku we wszystkich jego fazach. Pochodzą one zarówno z Górnego Egiptu, jak i południowego Lewantu. Ich obecność łączy się z wymianą handlową, w której w której uczestniczyli i czerpali niemałe korzyści

of the first vessels made by pottery specialists. They were produced for brewing centers, one which existed at Tell el-Farkha. This assumption is supported by a high degree of standardization, i.e. similar sizes, forms and production methods. Over time, the workshops took over the production of most other vessels, including both kitchen and tableware.

Technological progress is also visible in the production of thin-walled, red polished vessels, the number of which increases significantly in the Protodynastic period and in the beginning of the Early Dynastic period. Such vessels stand out among rough kitchen ceramics with uneven walls, commonly used in households. Thin-walled, red polished vessels (bowls and jars) were much desired by the newly forming social elite.

The twilight of the settlement at Tell el-Farkha is also clearly visible in the pottery production from the late Early Dynastic/early Old Kingdom periods. The pottery from this period no longer resembles rich and diverse ceramic inventories recorded on sites dated to the same period in other parts of Egypt, e.g. Giza. Most of the sherds found at the site originate from bread moulds, beer jars, and various bowls. It seems that the settlement lost its importance as a political and economic center and at that time was inhabited by farmers who produced bread and beer for themselves.

Studies on ceramics also help interpret the relations between the inhabitants of Tell el-Farkha and other regions. Vessels made of foreign, non-local clay have been registered at the site in all phases of the settlement. They come from both Upper Egypt and the southern Levant. Their presence is connected with trade exchange between the site's inhabitants and other communities. Imported ceramics indicate that from the very beginning of its occupation, Tell

Naczynie cylindryczne z wrytą gazelą –
symbolem ekspedycji
Cylindrical vessel with an incised gazelle –
a symbol of the expedition

mieszkańcy osady. Importowana ceramika wskazuje, że Tell el-Farkha, od początku swojego istnienia, znajdowała się na szlaku handlowym łączącym południe Egiptu i Lewant.

Dla wszystkich archeologów pracujących w Egipcie, w tym w Tell el-Farkha, badania nad ceramiką mają jeszcze jedną ważną funkcję. Pozwalają umieścić odkrycia na osi czasu. Choć nowoczesne metody datowania są powszechnie dostępne, ich stosowanie nie zawsze jest możliwe. Już na początku naukowych badań w Egipcie stworzono metodę datowania względnego w oparciu o ceramikę naczyniową. Metoda ta opiera się na założeniu, że pewne formy naczyń lub zdobnictwa są charakterystyczne tylko dla określonego odcinka czasu. Przez ostatnie 100 lat metoda ta była regularnie udoskonalana i obecnie jest powszechnie stosowana w badaniach nad Egiptem pre-, proto- i wczesnodynastycznym. Choć nie jest ona w stanie zastąpić precyzyjnych metod datowania absolutnego, pozwala ustalić, z jakim okresem należy łączyć warstwę, którą eksplorują archeolodzy.

Agnieszka Mączyńska

el-Farkha was in the middle of a trade route connecting southern Egypt with the Levant.

For all archaeologists working in Egypt, including Tell el-Farkha, ceramics research has one more important function. Namely, it helps arrange all discoveries on a timeline. Although modern dating methods are widely available, their use is not always possible. Already at the beginning of scientific research in Egypt, a relative dating method using ceramics was created. It is based on the assumption that certain forms of vessels or decorations are characteristic only for a specific period of time. Over the past 100 years, this method has been regularly improved and is now widely used in Pre-, Proto- and Early Dynastic Egypt research. Although it cannot replace precise methods of absolute dating, it allows archaeologists to determine the period of a layer they currently explore.

Agnieszka Mączyńska

A collection of eight irregular, reddish-brown pottery sherds arranged on a white, textured surface. The sherds are decorated with dark, circular or dot patterns, some of which are arranged in rows or clusters. The colors range from dark brown to a lighter, more orange-brown hue.

Zdobione fragmenty naczyń
Decorated sherds

A photograph showing three large, rounded, reddish-brown pottery vessels (pots) partially buried in a shallow, earthen pit. The vessels have a simple, bulbous shape with a slightly flared rim. The surrounding soil is a similar reddish-brown color, suggesting an archaeological excavation site.

Naczynia ze znakami garncarskimi
Vessels with potmarks

Naczynie lewentyńskie
Levantine jar

Przedmioty importowane

Imported items

#faktoriahandlowa, #importy, #handel, #wymiana, #pojemniki
#tradefactory, #imports, #trade, #exchange, #containers

Mieszkańcy Tell el-Farcha czerpali znaczne zyski z wymiany handlowej pomiędzy Lewantem a Górnym Egiptem. Korzystając z położenia na szlaku handlowym wiodącym na Bliski Wschód pozyskiwali cenne produkty lewantyńskie (oliwę, wino, miedź i przedmioty z niej wykonane), które następnie wysyłali dalej na Południe. Wymiana towarowa miała duże znaczenie już na początku osady. Najstarsze przedmioty importowane pochodzą z warstw związanych z kulturą dolnoegipską. Zaangażowanie mieszkańców Tell el-Farcha w wymianę z Lewantem zostało zauważone przez mieszkańców Górnego Egiptu. W efekcie na stanowisku powstał rodzaj faktorii handlowej, zamieszkałej przez przybyszów z Górnego Egiptu. W kolejnym etapie przejęli oni kontrolę nad handlem pomiędzy Bliskim Wschodem a południowym Egiptem. Budowle tworzące faktorię zostały ulokowane na Komie Zachodnim, który przejął funkcje rezydencjonalne oraz magazynowe osady. W kolejnych wiekach to właśnie tam znajdowały się magazyny, w których przechowywano importowane produkty. Ich ilość w każdym okresie istnienia osady była podobna, aż do początku Fazy 5 (ok. 3200-3000 p.n.e.), kiedy nagle zanikły. Okres ten związany jest z istnieniem osadnictwa egipskiego w południowym Lewancie. Najprawdopodobniej odpowiedzialni za transport towarów przybysze z Egiptu zaczęli wy-

The inhabitants of Tell el-Farkha gained significant profits from trade exchange between the Levant and Upper Egypt. Taking advantage of their position on the trade route leading to the Near East, they obtained valuable Levantine products (oil, wine, copper and objects made from it) to later send them further South. The exchange of goods was of great importance at the beginning of the settlement's history. The oldest imported items come from the earliest layers associated with the culture of Lower Egypt. The involvement of Tell el-Farcha's residents in exchanges with the Levant was noticed by the inhabitants of Upper Egypt. As a result, the site shows that a kind of a trading house was created that was inhabited by newcomers from Upper Egypt. In the next stage, these new settlers took control of trade between the Near East and southern Egypt. The buildings that this factory consisted of were located in the Western Kom which – from then on – would take over the settlement's residential and warehouse functions. In subsequent centuries, it was where the warehouses (in which the imported products were stored) were built. Their number in each period of the settlement's existence was similar, until the beginning of Phase 5 (around 3200-3000 BC), when they suddenly disappeared. This period is associated with the existence of Egyptian settlement in the southern Levant. Most

Lewantyński uchwyt falisty
Levantine wavy handle

korzystywać do tego celu własne opakowania, które były dużo lepiej wykonane, silniej wypalone i znacznie lepiej nadawały się do transportu. Pomimo zaniżonego importu można przypuszczać, iż mieszkańcy Tell el-Farcha nadal brali aktywny udział w wymianie towarowej. Świadczy o tym pojawienie się w Tell el-Farcha licznych imitacji naczyń lewantyńskich. Do ich wykonania konieczna była znajomość oryginalnych form wykorzystywanych w Lewancie. Może to świadczyć o udziale mieszkańców Tell el-Farcha w wyprawach na Bliski Wschód i ich aktywnej roli w wymianie towarowej. Nie można też wykluczyć, że jedna z licznych faktorii handlowych istniejących w tym czasie w Lewancie została założona przez mieszkańców Tell el-Farcha.

Marcin Czarnowicz

Fragment uchwyty lewantyńskiego
Fragment of a Levantine handle

probably, the newcomers from Egypt who were responsible for transporting the goods began to use their own packaging for this purpose. That packaging was better made, more heavily burned and much better suited for transport. Despite the disappearance of imports, it can be assumed that the inhabitants of Tell el-Farkha continued to actively participate in the trade of goods. This is evidenced by the appearance of numerous imitations of the Levantine vessels at Tell el-Farkha. To make them, it was necessary to know the forms used in the Levant, which could only be achieved by learning the original ceramics. This may indicate the participation of Tell el-Farkha's inhabitants in the Near East expeditions and their active role in the trade of goods. It cannot be ruled out that one of the numerous trading factories existing at that time in the Levant was founded by the inhabitants of Tell el-Farkha.

Marcin Czarnowicz

The image shows two fragments of ancient pottery placed on a larger, white ceramic bowl. The fragment at the top is a semi-circular piece with a reddish-brown background and several concentric, wavy red lines. The fragment at the bottom is a triangular piece with a dark brown background and several vertical, wavy white lines. The bowl they are resting on is white with some faint, light brown patterns.

Górnoegipska ceramika malowana
Upper Egyptian D-ware pottery

Lewantyńska ceramika malowana
Levantine painted pottery

Moździeż kamienny
Stone mortar

Naczynia kamienne

Stone vessels

#naczyniakamienne, #naczyniazoomorficzne, #importy, #darygrobowe
#stonevessels, #zoomorphicvessels, #imports, #graveofferings

Naczynia kamienne to jedna z najbardziej powszechnych kategorii zabytków związanych ze starożytnym Egiptem. Przez wszystkie jego dzieje pełniły szczególną rolę w życiu ówczesnych ludzi. Posiadały wysoką wartość (m.in. ze względu na trudność wykonania) i były istotnym elementem w miejscach wyjątkowych takich jak ośrodki kultu lub władzy, do których dostęp mieli tylko nieliczni. W zależności od materiału użytego do ich produkcji sprawowały m.in. funkcję eleganckich opakowań, w których przechowywano drogocenne substancje, pachnidła czy leki.

Można zauważyć, że rzemieślnicy od samego początku osiągnęli wysoką perfekcję produkcji, co pozwalało na wykorzystywanie najtwardszych odmian kamienia, pochodzących z konkretnych miejsc usytuowanych w dorzeczu Nilu oraz na Pustyni Wschodniej i Zachodniej. Początkowo preferowano bazalt, granit, serpentynit, gnejs, dioryt czy kwarc. Wśród naczyń kamiennych odkrytych na stanowisku Tell el-Farcha występują formy różnorodne pod względem kształtu, rozmiarów, elementów dekoracyjnych czy surowca użytego do ich produkcji. Przeważają dzbanki o różnych rozmiarach oraz starannie wypolerowane misy. Najstarsze z nich pochodzą z najniższych warstw datowanych na IV tysiąclecie p.n.e., związane są z kulturą dolnoegipską, tworzoną przez autochtonicznych mieszkań-

Stone vessels belong are one of the most common categories of artefacts from ancient Egypt. Throughout its history, they had played a special role in the life of the country's inhabitants. They were very valuable (among other things, due to the difficult manufacturing process) and were a crucial element of special-purpose structures, such as places of worship or administrative centres, accessible only to select groups of people. Depending on the material used to manufacture them, they were used e.g. as elegant containers for storing precious substances, perfume or medicines.

The oldest fragments of stone vessels have been discovered on the Neolithic sites. Initially, they occurred sporadically, yet in the subsequent periods their popularity grew. It may be noticed that their ancient manufacturers were quite proficient in their production from the very beginning. As a result, they could use the hardest rock types coming from particular locations in the Nile Valley and in the Eastern and Western Deserts. At first, the following rock types were selected: basalt, granite, serpentinite, gneiss, diorite and quartz. The stone vessels excavated at the site at Tell el-Farkha vary considerably in terms of shape, size, decorative elements or the raw material. The most common items are jars of different sizes and meticulously polished bowls. The oldest ex-

ców Deltę. Do chwili obecnej odkryto ich stosunkowo niewiele. Szczególną uwagę zwraca, zachowany w całości, bazaltowy przysadzisty moździerz z charakterystycznym masywnym i szerokim dnem. Mieszkańcy Tell el-Farcha utrzymywali szerokie kontakty z ośrodkami zlokalizowanymi m. in. na południu kraju. Świadectwem tych kontaktów są odkryte fragmenty masywnych i okrągłych dzbanów z charakterystycznymi dla południowych warsztatów uchwyty *lug-handle*.

Wzrost produkcji naczyń kamiennych na omawianym stanowisku nastąpił wraz z powolnym napływem ludności z południa kraju w kierunku Deltę i związanym z tym długim procesem powstania państwa Egipt. Największą ilość naczyń kamiennych z tego okresu odkrytych na osadzie w Tell el-Farcha, pochodzi ze struktur architektonicznych o wyjątkowych i specyficznych funkcjach. Wyróżnić tu można fragment naczynia zoomorficznego w kształcie żaby, odkrytego w pomieszczeniu o charakterze „kultowym”. W starożytnym Egipcie rola tego płaza była szczególna. W późniejszych czasach bogini *Heqet* (Heket) była przedstawiana pod postacią żaby. Symbolizowała ona odrodzenie i narodziny oraz pełniła funkcję opiekunki kobiet rodzących. Kolejną grupę zabytków odkrytych w tym samym pomieszczeniu stanowi kilka miniaturowych naczyń kamiennych. Pierwotnie znajdowały się wśród licznych figurek kościanych i innych drobnych przedmiotów, ukrytych w naczyniu ceramicznym. Miniaturowe naczynia kamienne były wiernymi kopiami ich większych odpowiedników. Na uwagę zwracają wyraźnie zaznaczone detale (np. uchwyty) widoczne na powierzchni naczynia oraz wysoka jakość wykonania.

Mieszkańcy ówczesnej osady w Tell el-Farcha pozostawali w stałych kontaktach z grupami ludności zamieszkującymi tereny Lewantu. Świadczą o tym naczynia kamienne oraz ich fragmenty odkryte na

amplach come from the deepest layers of the site dated to 4000 BC and are associated with the Lower Egyptian culture developed by the indigenous inhabitants of the Delta. Relatively few such examples have been discovered so far. Special attention should be drawn to a basalt squat mortar, preserved as a complete item, with a characteristic massive broad bottom. The inhabitants of Tell el-Farkha had extensive relations with other centres, e.g. in the south of the state. Such contacts are evidenced by excavated fragments of massive rounded jars with lug handles typical for the southern region.

The growing production of stone vessels at the site was accompanied by a gradual inflow of people from the south towards the Nile Delta, a lasting process related to the formation of the Egyptian state. The largest number of stone vessels from that period excavated at Tell el-Farkha come from architectural structures serving exceptional and specific functions. Particularly remarkable is a fragment of a frog-shaped vessel discovered in the administrative-cultic centre. For ancient Egyptians, this amphibian was of particular importance. Somewhat later, the goddess *Heqet* was presented in the form of a frog. It symbolised birth and rebirth and was regarded as the carer of women in labour. Another group of artefacts found in the same location includes several miniature stone vessels. They were originally placed in votive deposits together with numerous bone figurines and other small items. The miniature stone vessels were close copies of their larger counterparts. Distinct details (e.g. handles) visible on the surface and a high quality of treatment are particularly noteworthy.

The ancient inhabitants of the settlement at Tell el-Farkha had regular contacts with Levantine communities. The existence of such relations has been confirmed by some stone vessels and their fragments

Naczynia kamienne
Stone vessels

osadzie i cmentarzysku, posiadające wyraźne cechy i detale charakterystyczne dla obszaru południowego Lewantu. Należą do nich płytkie i niewielkie miseczki z guzkami umieszczonymi dookoła naczynia a także charakterystyczne „uchwyty” w typie *ledge-handle*, powszechnie występujące na lewantyńskich naczyniach ceramicznych. W okresie wczesnodynastycznym rozwój form naczyń kamiennych wyraźnie spowolnił ograniczając się do powszechnie występujących kształtów. Jednocześnie znacznie zwiększyła się ich produkcja i zapotrzebowanie na tego typu wyroby. Największa ich ilość pochodzi z cmentarzysk. Do chwili obecnej w grobach odkrytych w Tell el-Farcha znaleziono 189 tego typu zabytków. Pełniły one rolę przedmiotów osobistych, składanych bardzo blisko ciała zmarłego – jego głowy, tułowia czy nóg lub w miejscach specjalnie do tego wydzielonych, odseparowane od pozostałych przedmiotów. Naczynia kamienne stanowiły m. in. estetyczne opakowanie i jednocześnie pojemnik na substancje, które miały towarzyszyć zmarłemu w jego dalszej „wędrowce”. Tego typu naczynia składane w grobach, tworzą pewnego rodzaju zwarte „zestawy”, złożone z różnego rodzaju dzbanów (klasycznych i cylindrycznych), głębokich mis oraz płaskich talerzy. Do ich produkcji wykorzystywano przeważnie miękkie odmiany kamienia - trawertyn (alabaster, kalcyt), różnego koloru wapienie czy szarowaki. Charakterystyczna dla nich jest łatwość w obróbce oraz wysokie walory estetyczne.

Naczynia kamienne odkryte w Tell el-Farcha są typowymi zabytkami odkrywanych na podobnych stanowiskach zlokalizowanych w Delcie. Podobne formy i zestawy zostały odkryte na cmentarzysku w Tell el-Murra oddalonym zaledwie 10 km w linii prostej od osady w Tell el-Farcha.

Grzegorz Bąk-Pryc

discovered at the site and the cemetery. These vessels have distinct characteristics and details typical of the southern Levant. These include small shallow bowls with knobs around the vessel and characteristic ledge handles, common for the Levantine ceramics. In the Early Dynastic period, the development of stone vessel forms slowed down noticeably, and their range became limited to the most common shapes. At the same time, they began to be produced in greater quantities, in response to growing demand. The largest amounts come from cemeteries. So far, 189 such artefacts have been found in the graves excavated at Tell el-Farkha. They were personal items, placed very close to the deceased, near the head, body or legs, or in places specially designed for that purpose, separated from other items. Some stone vessels served as elegant containers for substances which were to accompany the deceased in their further journey. Such vessels placed in graves are a sort of coherent “sets” composed of various jars (classical and cylindrical), deep bowls and flat plates. They were made with the use of predominantly soft rock types such as travertine (alabaster, calcite), limestone in different colours, or greywacke. These materials are easy to process and have a high aesthetic value.

The stone vessels excavated at Tell el-Farkha are typical artefacts for similar sites situated in the Delta region. Comparable forms and sets have been discovered at the Tell el-Murra cemetery, just 10 km away from Tell el-Farkha.

Grzegorz Bąk-Pryc

Naczynia kamienne
Stone vessels

Naszyjnik z kamiennymi i złotymi paciorkami
Necklace with stone and gold beads

Przedmioty kamienne

Stone objects

#rozcieracze, #żarna, #paletykosmetyczne, #wyrobyluksusowe, #surowce
#quernstones, #grindinstones, #cosmeticpalettes, #luxuryproducts, #rawmaterials

Kamień towarzyszył człowiekowi od zarania dziejów. Stanowił podstawę do produkcji narzędzi już w czasach znacznie poprzedzających pojawienie się *Homo sapiens*. Dzięki swym właściwościom fizycznym przedmioty kamienne zwykle zachowują się w dobrym stanie na stanowiskach archeologicznych i z tego powodu są cennym źródłem informacji na temat dawnych kultur. Tell el-Farkha obfituje w przedmioty wykonane z surowców skalnych – fragmenty kamieni żarnowych, tłuczki, rozcieracze, retuszery, kamienie szlifierskie, podkładki i wiele innych narzędzi codziennego użytku. Znaleźć tu można także wyroby uznawane za luksusowe, jak naczynia kamienne, a także palety kosmetyczne, amulety, paciorki, bransolety, główce maczug czy miniaturowe figurki.

Pozbawieni lokalnych źródeł surowców skalnych mieszkańcy Tell el-Farkha zmuszeni byli do importowania ich z różnych regionów. Ponieważ wymiana handlowa sięgała z jednej strony do południowego Lewantu, a z drugiej strony przynajmniej do Dolnej Nubii, można przypuszczać, że szlaki importu wybranych surowców skalnych mogły również sięgać bardzo daleko. Obecnie możemy stwierdzić, że ludność zamieszkująca Deltę w IV tysiącleciu p.n.e. pozyskiwała surowce przede wszystkim z doliny Nilu oraz z wychodni zlokalizowanych na Pustyniach Wschodniej i Zachodniej, w niektórych przypadkach sprowa-

The stone has accompanied man since the dawn of history. It was the basis for the production of tools as early as in the times before the appearance of *Homo sapiens*. Thanks to its physical stability, it is usually very well preserved at archaeological sites, which makes it a valuable source of information about ancient cultures. The Tell el-Farkha site is rich in stone artefacts – fragments of quernstones, hammerstones, grinding stones, retouchers, polishing stones and anvils, as well as numerous everyday household tools. The site has also provided objects considered luxurious, such as stone vessels made of various rock materials, as well as numerous cosmetic palettes, amulets, beads, bracelets, mace heads and figurines.

In the absence of any local rock materials, the inhabitants of Tell el-Farkha were forced to import them from other locations. Since trade exchange extended as far as the South Levant in one direction, and at least as far as southern Egypt in the other, it is reasonable to assume that the import routes of selected rock materials could have also been far-reaching. The current state of knowledge leads us to believe that the peoples inhabiting the Delta at the time obtained their raw materials from the Nile Valley and from outcrops located in the Eastern and Western Deserts. Some imports came from as far as the territory of today's Afghanistan. Despite the above limitations,

działa surowiec aż z dzisiejszego Afganistanu. Mieszkańcy osady wykorzystywali dość szeroki asortyment surowców skalnych, a największe zróżnicowanie dotyczy wyrobów „luksusowych”, takich jak naczynia czy biżuteria.

Makrolityczne narzędzia używane w codziennej aktywności gospodarczej (rozcieracze, żarna, tłuczki, kamienie szlifierskie) wykonywano w ogromnej większości z kwarcytu i piaskowca kwarcytowego (75-90%) – surowców pochodzących najprawdopodobniej ze stosunkowo bliskich wychodni leżących w rejonie Kairu (na przykład z odległego o około 120 km Gebel Ahmar). Nie widać przy tym zasadniczych różnic w strategii wykorzystania tych surowców na przestrzeni blisko tysiąca lat.

Do wytwarzania tłuczków od początku istnienia osady w Tell el-Farkha sięgano także po czert, krzemień i (nieco później) również po skamieniałe drewno. Są to surowce powszechnie występujące na niemal całym terytorium Egiptu. Stały udział wśród narzędzi ma także kwarc, z którego wytwarzano głównie niewielkie gładziki, rozcieracze do palet i tłuczki. W tym celu najczęściej wykorzystywano małe otoczaki, a zupełnym wyjątkiem są dwa piękne, całkowicie obrobione narzędzia kwarcowe znalezione w związanym z osadnictwem nagadyjskim warsztacie obróbki agatu. Inne rodzaje surowców skalnych, takie jak szarogłaz i bazalt, czy stosunkowo miękki wapień, wykorzystywano już tylko sporadycznie do produkcji narzędzi.

Związani z kulturą dolnoegipską pierwsi, lokalni osadnicy, od samego początku prezentowali wysoki poziom rozwoju gospodarczego. Nie zaskakuje więc także zaawansowanie technologiczne przedmiotów z kamienia. Dominowały wtedy różnego typu narzędzia wykorzystywane w aktywności przydomowej. Na działalność kamieniarską związaną z przerabia-

the inhabitants of the settlement used a wide range of rock materials. Interestingly, a greater variation is observed among “luxury” items, such as vessels or jewellery.

Macrolithic tools used for daily economic activity (pestles, querns, hammerstones, grinding stones) were prevailingly produced from quartzite and quartzite sandstone (75-90%), i.e. raw materials which probably originated from outcrops located relatively close, in the region of Cairo (e.g. from Gebel Ahmar, some 120 km away from the site). However, there had been no essential differences in the strategy of use of these raw materials over the 1000 years.

From the beginning of Tell el-Farkha settlement's existence, chert, flint and (somewhat later) petrified wood were often used for hammerstone production. Those raw materials are commonly found all over Egypt. Another common tool-making material was quartz, which was mainly used for manufacturing small flat-ters, palette grinders and hammerstones. Milky quartz is the most frequent variation, but creamy, rose, grey and honey coloured types can also be found. Small cobbles were usually used for that purpose, with two significant exceptions in the form of very precisely manufactured tools discovered at an agate-processing workshop connected with the Naqada times. Other types of rock materials, such as greywacke and basalt cobble as well as relatively soft limestone were only sporadically used for tool production.

The first settlers associated with the Lower Egyptian culture had shown a high level of economic development already from the beginning of their activity at Tell el-Farkha. Consequently, the technological advancement of stone objects and the variety of materials used for their production is hardly surprising. However, there are mainly different types of tools used in daily housework. The presence of both fin-

Paleta kosmetyczna
Cosmetic palette

Kamienna głowica maczugi
Stone macehead

Kwarcowy tłuczek i paleta
Quarc hammerstone and palette

Wiertło
Borer

niem zużytych lub uszkodzonych narzędzi wskazują (obok samych gotowych przedmiotów) liczne odłupki i odpady produkcyjne.

Przybycie do Tell el-Farcha pierwszych osadników z południa spowodowało dość istotne zmiany w organizacji społecznej, jednak gospodarka przez długi jeszcze czas oparta była na podobnych jak wcześniej podstawach. Z tego powodu nie widać zdecydowanej zmiany w zestawie narzędzi, jakimi posługiwali się mieszkańcy osady.

W okresie nagadyjskim mamy do czynienia przede wszystkim z przedmiotami z piaskowca kwarcytowego, wśród których dominują rozcieracze i tłuczki, sporo jest także fragmentów kamieni żarnowych. Obok form wykorzystywanych w typowej codziennej aktywności gospodarczej pojawiają się także narzędzia świadczące o istnieniu bardziej wyspecjalizowanych rzemieślników. Modelowym przykładem są tu trzy pracownie, w których produkowano i wykorzystywano niewielkich rozmiarów wiertniki (*microperforators*).

W tym czasie popularność w Tell el-Farcha zyskały też palety kosmetyczne. Wykonywane najczęściej z szarogłazu miały prawdopodobnie nie tylko użytkowe znaczenie, ale mogły być także elementem praktyk religijnych czy politycznych. Początkowo dominowały formy zoomorficzne, głównie w kształcie ryb i ptaków, wśród których wyróżnia się paleta przedstawiająca sokoła. Nieco później najpopularniejsze stały się formy geometryczne, nadal mające dużą wartość i wskazujące na status właściciela. Palety wykorzystywano do rozcierania surowców takich jak ochra, hematyt, malachit, galena czy pyrolusyt, które mieszano z olejami i używano jako barwniki kosmetyczne.

Niezwykle ważnym było odkrycie na Komie Zachodnim warsztatu specjalizującego się w produkcji wyrobów luksusowych, zwłaszcza kamiennych na-

ished objects and numerous flakes as well as production waste suggests that worn or damaged tools may have been reworked.

The arrival of the first settlers from the south resulted in significant changes at Tell el-Farkha's social structure, although its economic foundations would remain largely unchanged for a long time. Therefore there was no major change in the range of tools used by the settlement's residents. However, the first more specialized workshops were beginning to appear.

During the Naqada period the basic set of stone tools remained largely unchanged, with a prevalence of grinding and hammer stones and a growing number of quern fragments. In addition to objects used for daily activities, there are more examples of tools testifying to the activity of more specialist workshops. An excellent example is provided by three workshops producing and utilising small-sized microperforators.

Simultaneously, cosmetic palettes became increasingly popular at Tell el-Farkha. Initially, zoomorphic forms prevailed, mainly including objects in the shape of fish and birds. The most noteworthy palette represents a falcon. The objects usually made of greywacke were probably not only items of daily use, but could also have been used for religious or political practices. Palettes were used for grinding cosmetic pigments such as ochre, hematite, galena, malachite or pyrolusite. When mixed with oils, they were used for body painting.

One particularly significant discovery was that of the remains of a stone workshop, which undoubtedly specialized in the production of luxury objects, especially stone vessels or their miniatures. The workshop was discovered on the Western Kom. In room 240 dated to 3250-3100 BC, an abundant and varied assemblage of flint tools useful for that type of workshop

Narzędzia kamienne
Stone tools

czyn i ich miniatur. W datowanym na ok. 3250-3100 p.n.e. pomieszczeniu nr 240 odkryto wiele różnorodnych narzędzi służących do obróbki kamienia, w tym rozmaite noże, masywne świdry różnych wielkości, skrobacze i drapacze, odłupki i wióry ze śladami użycia, a także charakterystyczny świder typu półksiężycowatego, znany z innych podobnych warsztatów. Towarzyszyły im liczne makrolityczne narzędzia, między innymi tłuczki, rozcieracze, kamienie szlifierskie. Można przypuszczać, że produkowano tu wartościowe przedmioty na potrzeby funkcjonującego w tym czasie na Komie Zachodnim centrum administracyjno-kultowego, a być może także naczynia przeznaczone na wyposażenie pochówków przedstawicieli lokalnych elit.

Ostatnie fazy osadnicze to wyraźna zmiana w charakterze osadnictwa i marginalizacja osady Tell el-Farcha. Przemiany te miały też swe odbicie w przedmiotach kamiennych. Widoczny jest przede wszystkim spadek ilości wyrobów luksusowych, które rejestrowane są jedynie sporadycznie. Zestaw narzędzi kamiennych wykorzystywanych na co dzień przez osadników w tym okresie był zasadniczo podobny do tego ze starszych faz.

Maciej Jórdeczka

was found. The tools included knives, massif drills in various sizes, scrapers, endscrapers, flakes and blades with distinct use wear, as well as very characteristic, atypical crescent drills which clearly indicate the type of the workshop's activity. These tools were accompanied by various macrolithic stone tools, including hammerstones, grinding and polishing tools. In the vicinity of the workshop a number of stone vessels and their fragments were found. It may be assumed that valuable objects were manufactured there, catering for the large administrative-cultic center on the Western Kom. They may also have been used as components of grave equipment for the members of the local elite, buried on the Eastern Kom. The production of stone vessels is also connected with quartzite borers found in various parts of the site.

The final phases of the settlement were characterised by a clearly different nature of occupation as well as by marginalisation of Tell el-Farkha as such. These changes were also reflected in stone artefacts. What is immediately noticeable is the lower quantity of luxury goods, which in this phase have been recorded only occasionally. However, the variety of stone tools used by settlement residents in daily use in that period was basically similar to previous phases.

Maciej Jórdeczka

Przedmioty kamienne
Stone objects

Przedmioty krzemienne
Flint objects

Przedmioty krzemienne

Flint objects

#nożekrzemienne, #wkładkisierpowe
#flintknives, #sickleblades

Obróbka krzemienia była jedną z podstawowych aktywności podejmowanych przez społeczność zamieszkującą stanowisko Tell el-Farcha. To z tego surowca wykonywano większość narzędzi, którymi posługiwano się w trakcie prac gospodarczych, a niektóre przedmioty z krzemienia pełniły również rolę ceremonialną. Tysiące wytworów znajdujących w trakcie prac wykopaliskowych wykonywano z kilku odmian krzemienia, które sprowadzano do osady z wychodni usytuowanych na Synaju lub Pustyniach Wschodniej i Zachodniej, zarówno w postaci brył surowca, rdzeni lub półsurowca i gotowych narzędzi. Analiza wytwórczości krzemiennej wskazuje, iż podlegała ona istotnym przeobrażeniom w okresie zasiedlenia stanowiska, zarówno w zakresie rodzajów wytwarzanych narzędzi, stopnia uzależnienia od importu oraz skali wytwórczości specjalistycznej.

Społeczności zamieszkujące Tell el-Farcha wytwarzały z krzemienia kilkadziesiąt typów narzędzi, chociaż w całym tym okresie podstawowe znaczenie miały ich dwa rodzaj: narzędzia służące do ścinania zbóż oraz noże. W okresie predynastycznym podstawowym narzędziem żniwnym były stosunkowo długie wióry, których dłuższy bok był pokryty retuszem tworzącym zębatą krawędź. Wióry te używano do cięcia zbóż, te większe trzymając w ręku, mniejsze umieszczając w oprawie.

Flint working was one of the main activities undertaken by human groups inhabiting the site at Tell el-Farkha. Flint was the main raw material for the production of tools used during numerous economic tasks. Some of them played a ceremonial role too. Thousands of objects recorded during archaeological excavations were produced of several types of flint imported to the site from outcrops located on the Sinai or in the Western or Eastern Deserts in the form of unworked concretions, nodules, semi-finished products or ready-to use tools. The analysis of flint production has confirmed that it had evolved substantially in the course of the site's occupation, in respect of types of tools produced, scale of import and specialized production.

The societies inhabiting the Tell el-Farkha site produced tens of tool types. However, during all that time span, two types of flint tools were of basic importance: harvesting tools and knives. In the Predynastic period the main tool for cutting cereals were relatively long flint blades with a retouched side forming a long, denticulated edge. Longer blades were kept with bare hand during cutting, while shorter ones were hafted.

At the turn of the Protodynastic and Early Dynastic periods a significant change in the production of harvesting tools took place. Since then, the basic tool was a massive wooden or bone sickle with the cutting edge

Wkładki sierpowe
Sickle blades

Na przełomie okresu protodynastycznego i wczesnodynastycznego doszło do istotnej zmiany w produkcji narzędzi żniwnych. Ich podstawowym typem był wówczas masywny sierp drewniany bądź kościany, którego częścią tnącą był rząd wkładek krzemienianych umieszczonych w oprawie, jedna za drugą. Tysiące takich wkładek, kształtu prostokątnego bądź trójkątnego, najczęściej zużytych, są znajdowane w warstwach wczesnodynastycznych. Wytwarzano je w większości w wyspecjalizowanych warsztatach ulokowanych blisko wychodni krzemienia i sprowadzano masowo do osad położonych w całej Delfcie Nilu.

Drugi podstawowy typ narzędzia to nóż krzemieniany. Było to narzędzie wielofunkcyjne, służące jednak głównie do cięcia. Formy noży, podobnie jak na-

formed by a row of flint inserts. Thousands of such inserts, rectangular or triangular in shape and usually heavily used, have been found in the Early Dynastic layers. These inserts were mostly produced in specialized workshops located near flint outcrops and then shipped to settlements all over the Nile Delta.

The second basic flint tool type were knives. Although usually used for cutting, knives were in fact multifunctional. Forms of knives had significantly evolved over time, as in the case of harvesting tools. During the Lower Egyptian culture knives were mostly made by retouching a flint blade along its edges. The main knife type at that time was the *Hemamija* knife, having its tip located at the blade's butt and a semi-steep retouched back. These knives

Drapacz krzemienny
Flint scraper

Fragment noża krzemiennego
Flint knife fragment

rzędzi żniwnych, ulegały istotnym przekształceniom wraz z upływem czasu. W okresie kultury dolnoegipskiej noże wytwarzano głównie poprzez specyficzne uformowanie masywnego wióra krzemiennoego przy wykorzystaniu retuszu krawędziowego. Podstawowym typem noża jest tzw. nóż *Hemamija*, o wierzchołku usytuowanym w przypiętkowej części wióra przechodzącym w półstromo zaretuszowany tyłec. Noże te wykonywano z masywnych wiórów produkowanych poza stanowiskiem. Odkrywane niekiedy noże z retuszem powierzchniowym to z całą pewnością importy z południowego Egiptu.

Wraz z pojawieniem się Nagadyjczyków na stanowisku zaczynają dominować noże z dwustronnym retuszem powierzchniowym. Liczną ich grupę stanowią noże produkowane na stanowisku – na ogół są one wykonane dość niedbale, mało zestandaryzowane, a ich długość nie przekracza 10 cm. Druga grupa to duże, szerokie i starannie wykonane noże krzemienne, zarówno z wyodrębnioną rękojeścią jak i bez niej. Wytwory te, o charakterze luksusowym, docierały na stanowisko z obszarów położonych poza Deltą Nilu. Były one często składane do grobów. Cechą charakterystyczną wytwórczości krzemiennej okresu wczesnodynastycznego jest obecność wyspecjalizowanych warsztatów krzemiennoych ukierunkowanych na produkcję niewielkich przekłuwaczy, służących najpewniej do produkcji ozdób, głównie paciorków z kamienia, skorup jaj strusich czy też z muszli. Setki tych narzędzi wytwarzanych w pracowniach wskazują na istotne znaczenie tej specyficznej wytwórczości.

Jacek Kabaciński

were made of massive blades produced outside the site. The few bifacial tools found at Tell el-Farkha are certainly imports from southern Egypt.

Once the Naqadian populations settled on the site, bifacial knives with flat surface retouch became the most common. Numerous locally produced bifacial knives, usually carelessly made, short (below 10 cm in length) and non-standardized have often been found. Another group are large, wide and carefully worked flint knives, with or without a handle. These products, obviously of a luxurious nature, reached the site from outside the Nile Delta. Most of them have been found in burials, but some have been registered in deposits as well. A specific feature of Tell el-Farkha flint production during the Early Dynastic times is the presence of highly specialized workshops manufacturing tiny perforators for making jewelry, mainly beads of stone, ostrich-egg and mollusks shells. Hundreds of those tools found in and outside the workshops denote the importance of that specific activity.

Jacek Kabaciński

Nóż krzemienny
Flint knife

Obrzędowe noże krzemienne
Ceremonial flint knives

Miedziane harpuny
Copper harpoons

Przedmioty miedziane

Copper objects

#nożemiedziane, #haczyki, #harpuny
#copperknives, #fishhooks, #harpoons

IV tysiąclecie p.n.e. to czas upowszechniania przedmiotów wykonanych z miedzi w Egipcie. Dla mieszkańców Doliny i Deltę Nilu miedź to materiał egzotyczny, nie występujący lokalnie. Można było go pozyskiwać na obszarze Pustyni Wschodniej, ale do Tell el-Farcha docierał z Synaju oraz dzisiejszej południowej Jordanii na co wskazują badania specjalistyczne. Analiza odkrytych na stanowisku przedmiotów miedzianych – broni i narzędzi, wskazuje, że część z nich została wykonana w Lewancie, natomiast inne odlewane były w Egipcie. Pierwsze przedmioty miedziane pojawiły się w Tell el-Farcha już na początku istnienia osady. Można je łączyć z elitą lokalnej kultury dolnoegipskiej, zainteresowaną pozyskiwaniem przedmiotów luksusowych oraz nadzorującą wymianę towarową z mieszkańcami Lewantu i Górnego Egiptu. Ilość przedmiotów miedzianych z czasem zwiększyła się, odzwierciedlając proces bogacenia się mieszkańców osady. W trakcie 20 lat polskich badań w Tell el-Farcha natrafiono na prawie 50 przedmiotów wykonanych z tego cennego i niedostępnego w Delcie surowca. Przeważają tu różnego typu narzędzia i broń, choć czasem pojawiają się też ozdoby. Częste są też przedmioty noszące ślady użycia. Odkryte w grobie nr 91 dłuto posiada obuch wyraźnie zmiażdżony od uderzenia, a cały przedmiot jest skręcony wokół własnej osi. Odnalezione wraz z nim ciosło poza mocno wy-

The 4th millennium BC was the time when items made of copper were starting to become popular in Egypt. For the inhabitants of this region, this was an exotic material not present in the Nile Valley and the Nile Delta. It was possible to obtain it in the Eastern Desert area, but – as indicated by specialist research – it reached Tell el-Farkha from Sinai and today's southern Jordan. The analysis of tools discovered at the site suggests that some of them were made in the Levante, while others were cast in Egypt. Most often these are tools or weapons. The first copper items appear at Tell el-Farkha with the beginning of the settlement's existence. They can be linked to the elite of the local Lower Egyptian culture, interested in acquiring luxury items and supervising the exchange of goods with the inhabitants of Levant and Upper Egypt. The number of copper items increased with time, which reflects the process of the settlement inhabitants getting richer. In the 20 years of Polish research at Tell el-Farkha, almost 50 objects made of this valuable and inaccessible in the Delta raw material were found. Most of these items are tools and weapons, but sometimes also ornaments. At Tell el-Farkha one often finds objects bearing traces of use. The head of a chisel discovered in grave no. 91 is visibly crushed by many hits, and the whole object is twisted around its own axis. The adze found along with it, except for

giętą częścią tnącą jest też wyraźnie zagięte w miejscu, gdzie kończył się trzonek. Zestaw tych narzędzi wykorzystywany był prawdopodobnie przez wykwalifikowanego rzemieślnika zajmującego się obróbką drewna lub produkcją naczyń kamiennych.

Największą grupę narzędzi tworzą przedmioty związane z połowem ryb, np. harpuni, których w Tell el-Farcha odkryto kilkanaście. Warto również wspomnieć bogaty grób nr 55, gdzie natrafiono na dwa takie groty. Dla ich właściciela były zarówno bronią używaną w trakcie polowań, jak i przedmiotami o znaczeniu symbolicznym, podkreślającymi jego status społeczny. Na uwagę zasługują również haczyki oraz specjalne szydła służące do wyrobu i naprawy sieci rybackich. Wskazują one, że jedną z głównych gałęzi lokalnej ekonomii było rybołówstwo.

Analizując przedmioty miedziane z Tell el-Farcha, można wyraźnie dostrzec proces wypierania wykorzystywanego wcześniej krzemienia i kości przez nowy surowiec. Jako pierwsi narzędzia wykonane z miedzi zaczęli wykorzystywać rzemieślnicy, a dopiero później, wraz ze wzrostem dostępności materiału, jego upowszechnieniem oraz spadkiem wartości używali ich inni mieszkańcy osady. Chociaż sam materiał był bardzo wartościowy, to posiadał on jednak wielką przewagę nad innymi surowcami. Zepsute narzędzie w prosty sposób można było naprawić, przetwarzając je i nadając nową formę.

Marcin Czarnowicz

a bend in the cutting part, is also clearly bent in the place where the handle ended. The set of these tools was used by a skilled craftsman dealing with wood-working or stoneware production.

The largest group of tools consists of items related to fishing, such as harpoons, of which a dozen or so have been discovered at Tell el-Farkha. Here, the rich grave no. 55 should be mentioned, where two harpoon heads were found. Their owner used both of them as weapons for hunting, as well as items of symbolic significance emphasizing his social status. Some of these items are also hooks and special stitching awls used for the production and repair of fishing nets. This emphasizes that one of the main branches of the local economy was fishing.

When analyzing copper items from Tell el-Farcha, one can see how the new material began to displace the previously used flint or bone. Craftsmen were the first to use tools made of new raw materials. Later on – with an increase in their availability, their popularization and decrease of their value – they started being used by other inhabitants of the settlement. Although the material itself was very valuable, it had one great advantage over other materials: broken tools could be easily repaired by melting them into new ones.

Marcin Czarnowicz

Miedziany haczyk
Copper fish hook

Miedziany nóż
Copper knife

Miedziane szydło do wyrobu
sieci rybackich
Copper awl for production
fishing nets

Kościany harpun
Bone harpoon

Narzędzia kościane

Bone implements

#szydłakościane, #harpunykościane

#boneawls, #boneharpoons

Ważną kategorią zabytków odkrywanych w trakcie wykopalisk w Tell el-Farcha są przedmioty wykonane z kości zwierzęcych. Był to surowiec powszechnie dostępny i łatwo poddający się obróbce. Zwierzęta hodowlane, trzymane przez mieszkańców osady oraz zwierzęta dzikie, żyjące w jej pobliżu były zabijane przede wszystkim ze względu na mięso i skóry. Jednak ich kości mogły być wykorzystywane do produkcji różnego rodzaju przedmiotów.

Obrabiano najczęściej kości ssaków. Najliczniej reprezentowane są kości bydła oraz owcy i kozy. W Tell el-Farcha zarejestrowano również przedmioty z kłów hipopotama, który zasiedlał podmokłą Deltę. Do osady docierały jednak już tylko kły tego zwierzęcia. Liczną grupę tworzą także przedmioty wykonane z kości ryb sumowatych, intensywnie łowionych.

Największą grupę zabytków wykonanych z kości tworzą przedmioty codziennego użytku. Są wśród nich zarówno narzędzia, ozdoby i pojemniki. Powszechnie wykorzystywano kościane szydła, igły, szpile, przekłuwacze i spatule. Z kości wykonywano także miseczki, pojemniki na kosmetyki, pudełka, a także łyżki i trzony sierpów uzbrojone później w krzemienne wkładki. Łatwość obróbki i dostępność surowca skutkowało także pojawieniem się biżuterii kościanej – paciorków i bransolet. Kości zwierząt służyły także do produkcji broni – harpunów, gro-

Tools and other items made of animal bones make up an important group of artifacts found at Tell el-Farkha. Animal bone was a widely available and easily processed raw material. Both domesticates and wild animals living near the settlements were mainly killed for meat and skins. However, their bones could also be used to produce various types of useful objects - tools, weapons, and even ornaments.

Bones of domesticated and wild –mammals were typically used. Represented species include cattle, sheep, and goat. At Tell el-Farkha, items made of hippopotamus tusks have also been registered. In the fourth millennium BC, the hippopotamus lived and was hunted in the wet Delta region. However, due to the lack of post-consumption waste, it seems that tusks were the only hippopotamus body parts that reached Tell el-Farkha. A large group of objects were also made of fish bones, mostly the Nile catfish, intensively caught by the inhabitants of the settlement.

Objects of daily use are the largest group of bone implements. They include tools, ornaments, and even small containers. Bone awls, needles, pins, perforators, and spatulas were commonly used. Containers for cosmetics, small boxes as well as spoons and knife or sickle handles were also made of bone. The ease of processing and the abundance of the raw material eventually led to the emergence of bone jewel-

tów strzał oraz rękojeści sztyletów i noży. Ważną grupą przedmiotów wykonanych z kości są modele. Na uwagę zasługuje model noża krzemiennego w kształcie rybiego ogona, model nogi łóżka lub krzesła w kształcie kopyta byka oraz modele sztyletu i pochwy sztyletu. Z kości wytwarzano także amulety, a nawet kopie kamiennych głowic maczug.

Przedmioty kościane występują na wszystkich komach, na terenie osady i cmentarzyska. W grobach rejestruje się jednak tylko przedmioty codziennego użytku, co może wskazywać na praktykę wyposażania zmarłych w przedmioty przydane w zaświatach. Przedmioty z kości wykorzystywano przy zdobywaniu pożywienia (łowienie ryb przy pomocy harpunów), w rzemiośle (igły, szydła, przekłuwacze w tkactwie i kuśnierstwie), a nawet w rolnictwie (sierpy). Mogły być one również przedmiotem wymiany handlowej. Na Komie Zachodnim odkryto naczynie gliniane wypełnione 187 sztukami kości promieni płetwowych ryb sumowatych, z których część mogła służyć jako grociki do strzał. Taki zestaw mógł być przedmiotem handlu z Górnym Egiptem i południowym Lewantem.

Odkrycia w Tell el-Farcha pokazują również, że przedmiotom kościanym nadawano znaczenie symboliczne. Na szczególną uwagę zasługują odkrycia z Komu Zachodniego, w obrębie centrum kultowo-administracyjnego datowanego na czasy świetności osady – koniec dynastii 0 oraz początek I dynastii. To właśnie w kaplicy kultowej odkryto kilka zespołów wotywnych, wykonanych m.in. z kłów hipopotama, w tym grupę przepięknych figurek opisywanych w części dotyczącej zabytków sztuki.

Agnieszka Mączyńska

lery (beads and bracelets). Animal bones were also used for the production of weapons - harpoons, arrowheads and dagger or knife handles. Another important group of bone items are models. Particularly noteworthy are the models of a fishtail knife, a bed or chair leg in form of a bull's leg, as well as models of daggers and dagger sheaths. Amulets and copies of stone maceheads were also made of bones.

Bone implements have been found on all komas, in the settlement and the cemetery. In graves, however, only objects of daily use have been registered, which may indicate that in this early period it was customary to equip the dead with objects of daily use. Objects made of bone were used in many activities related to obtaining food (harpoons used for fishing), crafts (needles, awls, piercing in weaving and furriery), and even agriculture (sickles). Bone implements could also be used as merchandise. A clay pot filled with 187 pieces of spiny fin bones was discovered on the Western Kom. Some of them with a broken thicker tip could serve as arrowheads. Such a set could have been prepared for middlemen trading with Upper Egypt and the southern Levant.

The findings from Tell el-Farkha also show that bone implements were given symbolic meaning. Particularly noteworthy are the discoveries from the Western Kom, in the area of the cultic-administrative centre dated back to the late Dynasty 0 / early First Dynasty. It is in the so-called shrine, where several bone implements were discovered, including a group of beautiful figurines described above in the art objects section.

Agnieszka Mączyńska

Kościana zawieszka
Bone tag

łyżka kościana
Bone spoon

Kościana głowica maczugi
Bone mace-head

Pojemnik kościany
Bone container

CZĘŚĆ IV

Tell el-Farcha i jej znaczenie w początkach formowania się starożytnego państwa egipskiego

#stolica, #centrumhandlowe, #domenakrólewska, #centrumbrowarnicze,
#rezydencja, #mastaba, #przybysze

PART IV

Tell el-Farkha and its importance at the beginnings of the formation of the ancient Egyptian state

#capital, #tradecentre, #royaldomain, #brewerycentre,
#residence, #mastaba, #newcomers

Głowa małej złotej figurki
Head of smaller golden figurine

W pierwszej połowie IV tysiąclecia p.n.e. Deltę Nilu zamieszkiwała autochtoniczna ludność określana mianem kultury dolnoegipskiej, uważana aż do niedawna za proste, egalitarne społeczeństwo. Miała ona utrzymywać się z rolnictwa, hodowli zwierząt i rybołówstwa. Na podstawie wykopalisk w Maadi sugerowano również udział mieszkańców Deltę w handlu z południowym Lewantem. Na podstawie dotychczasowych badań uważano, że koniec kultury dolnoegipskiej był związany z ekspansją z Górnego Egiptu. W jej rezultacie autochtoniczni mieszkańcy Deltę stracili swoje znaczenie w trakcie długiego procesu akulturacji i asymilacji.

Badane wykopaliskowo od 20 lat przez polską ekspedycję Tell el-Farcha jest jednym z najważniejszych stanowisk w Delcie. Rezultaty tych badań zmieniają całkowicie stare hipotezy i pozwalają postawić nowe, bardziej przekonujące teorie.

Wykopaliska w Tell el-Farcha dostarczyły mocnych dowodów na istnienie struktur osadniczych i stratygrafię warstw sięgających 5-6 m poniżej obecnej powierzchni oraz pozwoliły na wydzielenie siedmiu głównych chronologicznych faz osadniczych stanowiska. Fazy te są współczesne głównym stadiom rozwoju górnoegipskiej kultury Nagada.

Najstarszy okres historii stanowiska związany jest z kulturą dolnoegipską, która zajmowała stanowisko

In the first half of the 4th millennium, the Nile Delta was occupied by native inhabitants of the Delta, considered until now as simple, egalitarian society, who created the so-called Lower Egyptian culture. The people maintained themselves by agriculture, animal husbandry, and fishing. Trade also played a role, but as suggested by earlier excavations at Maadi, goods were exchanged almost exclusively with the southern Levant. On the basis of earlier studies, the end of the Lower Egyptian culture was believed to have been connected with an Upper Egyptian expansion. As a result, autochthonous inhabitants of the Delta lost their importance in a process of acculturation and assimilation.

Tell el-Farkha, excavated for 20 years by a Polish mission, is one of the most important sites in the Delta. Results of this research has changed the old hypothesis completely, bringing about new, more convincing theories.

Excavations at Tell el-Farkha have provided extensive evidence of the settlement's structures and a stratigraphic complex of layers reaching 5-6 m below the present ground surface. Researchers have distinguished seven main chronological occupation phases, contemporary with the main stages of development of the Upper Egyptian Naqada culture.

The oldest period in the history of the site is associated with the Lower Egyptian culture, whose repre-

Chronologia stanowiska

Faza	Chronologia
Tell el-Farcha 1	Nagada IIB – IIC (ok. 3700 – 3500 p.n.e.)
Tell el-Farcha 2	Nagada IID1 (ok. 3500 – 3450 p.n.e.)
Tell el-Farcha 3	Nagada IID2/IIIA1 (ok. 3450 – 3350 p.n.e.)
Tell el-Farcha 4	Nagada IIIA1 – IIIB (ok. 3350 – 3200 p.n.e.)
Tell el-Farcha 5	Nagada IIIB – IIIC1 (ok. 3200 – 3000 p.n.e.) (Dynastia 0/I: Iry-Hor – Dżer)
Tell el-Farcha 6	Nagada IIIC2 – IIID (ok. 3000 – 2700 p.n.e.) (Dynastia I – II: Dżet – Chaseschemui)
Tell el-Farcha 7	Dynastia III/IV (ok. 2700 – 2600 p.n.e.)

w Tell el-Farcha od ok. 3700 do ok. 3450 p.n.e. Po tem pojawili się pierwsi osadnicy z południa związani z kulturą Nagada, a w tym samym czasie w Górnym Egipcie zaczęły się rozwijać pierwsze centra polityczne. Apogeum rozwoju Tell el-Farcha przypada na okres dynastii 0 i I (ok. 3200-2950 p.n.e.). W połowie I dynastii nastąpiło załamanie polityczne i ekonomiczne, a coraz bardziej ubodzy mieszkańcy wegetowali w osadzie do początku IV dynastii (ok. 2600 p.n.e.).

Wykopaliska w Tell el-Farcha pokazały, że pomyślność jej mieszkańców związana była nie tylko z rolnictwem i hodowlą. Dowodzi tego duża struktura z Komu Centralnego, tzw. rezydencja dolnoegipska, którą od reszty osady oddzielało drewniane ogrodzenie (min. 20 × 25 m). Wewnątrz założenia znajdował się budynek o skomplikowanym planie, wzniesiony z drewna i trzciny. Ta konstrukcja różni się od małych i prostych pojedynczych domostw odkrytych w pozostałych częściach Tell el-Farcha oraz na innych stanowiskach dolnoegipskich. W trakcie funkcjonowania założenia drewniane ogrodzenie zostało zastąpione przez solidne mury z cegły mułowej, ale wewnątrz nadal znajdowała się tradycyjna budowla z materiałów organicznych.

Chronology of the site

Phase	Chronology
Tell el-Farkha 1	Naqada IIB – IIC (approx. 3700 – 3500 BC)
Tell el-Farkha 2	Naqada IID1 (approx. 3500 – 3450 BC)
Tell el-Farkha 3	Naqada IID2/IIIA1 (approx. 3450 – 3350 BC)
Tell el-Farkha 4	Naqada IIIA1 – IIIB (approx. 3350 – 3200 BC)
Tell el-Farkha 5	Naqada IIIB – IIIC1 (approx. 3200 – 3000 BC) (0/Ist Dynasty: Iry-Hor – Djer)
Tell el-Farkha 6	Naqada IIIC2 – IIID (approx. 3000 – 2700 BC) (Ist – IInd Dynasty: Djet – Khasekhemwy)
Tell el-Farkha 7	IIIrd/IVth Dynasty (approx. 2700 – 2600 BC)

sentatives occupied the Tell el-Farkha settlement from approx. 3700 until approx. 3450 BC. Afterward, the first settlers associated with the Naqada culture from the south appeared here, precisely at the same time as the first political centers were evolving in Upper Egypt. The times of Dynasties 0 and I (approx. 3200-2950 BC) were the apogee of the Tell el-Farkha development. In the middle of the First Dynasty, the site was affected by a sort of political and economical collapse, and the inhabitants of the site were gradually impoverished until the early 4th Dynasty (approx. 2600 BC).

Excavations at Tell el-Farkha allow us to suppose that the prosperity of its inhabitants was not only connected with agriculture and animal breeding. This assumption is supported by the existence of the so-called Lower Egyptian residence on the Central Kom. The big structure was separated from the rest of the settlement by wooden fences (at least 20 × 25 m). Inside, an edifice with a complex interior was located. The structure differs from the small and simple single houses found in other parts of Tell el-Farkha, as well as those known from other Lower Egyptian sites. Very soon, wooden fences were replaced by solid

Ślady drewnianej konstrukcji tzw. rezydencji dolnoegipskiej. Kom Centralny
Traces of the wooden construction of the so-called Lower Egyptian residence. Central Kom

W tym samym czasie na Komie Zachodnim stworzono jeden z najstarszych na świecie centrów browarniczych. Co najmniej cztery browary mogą być datowane na okres współczesny z Nagada IIB – IIC (3700-3500 p.n.e.). Każdy z nich został zniszczony przez wylew Nilu lub trzęsienie ziemi, jednak bardzo szybko konstruowano następny prawie w tym samym miejscu. Wszystkie browary były konstruowane w oparciu o określone zasady i stanowiły część większej, przemysłowej konstrukcji. Kształt cegieł, regularne linie zewnętrznych murów ceglanych, kształt i lokalizacja połączonych ze sobą palenisk oraz ceglane podpory dla dużych kadzi musiały być precyzyjnie zaplanowane przed wzniesieniem konstrukcji. Dodatkowo browary otaczały wzniesione ze wszystkich stron drewniane ogrodzenia, które w trakcie funkcjonowania centrum zastąpiły solidne (1,5 m szer.) mury z cegły mułowej. Niewątpliwie centrum browarnicze było oddzielone od reszty osady i kontrolowane przez lokalną elitę. Tak duża i złożona struktura oraz skala produkcji jest czymś niezwykłym na stanowiskach z Dolnego Egiptu. Odkrycie to zmienia sposób myślenia o poziomie rozwoju kultury dolnoegipskiej, jej potencjale i znaczeniu w predynastycznym Egipcie.

Dolnoegipskie warstwy w Tell el-Farcha dostarczyły wiele artefaktów importowanych zarówno z południowego Lewantu, jak i Górnego Egiptu: ceramikę, kamienne naczynia, miedziany nóż, gruszkowate główce maczug, kosmetyczną paletę z szarogłazu, paciorki z kamieni półszlachetnych i złota, krzemienne noże. Należy podkreślić, że prawie wszystkie z wymienionych obiektów zostały odkryte we wspomnianej rezydencji dolnoegipskiej, kilka w sąsiedztwie browarów, ale żaden w zwykłych domach. Uzyskane dane wyraźnie sugerują, że handel z Lewantem i Górnym Egiptem był bardzo istotnym elementem życia dolnoegipskich mieszkańców Tell el-Farcha. Potwier-

mudbrick walls, but inside, traditional wattle-and-daub architecture still continued.

At the same time, one of the oldest brewery centres in the world was established at the Western Kom. At least four breweries can be dated to the period contemporary with Naqada IIB-IIC (3700-3500 BC). Each of them was destroyed by a Nile floods or an earthquake, but very quickly, almost in the same place, the next brewery was constructed. All of them were included in a very sophisticated plan of other constructions. At the beginning, the breweries were surrounded by wooden fences built on all sides. They were very soon replaced by solid mudbrick walls (1.5 m thick). It is clear that the breweries were separated from the rest of settlement and were controlled by the local elite.

It also seems obvious that the breweries were created exactly to a plan. The shape of bricks, the regular line of the external brick walls, the form and location of ovens attached one to another, and finally the brick foundations for big clay vats – all this was precisely planned before installation. Such a huge construction and production project is something really unusual on Lower Egyptian sites. This discovery should change the way of thinking about the stage of development of this culture and about its potential and importance in Predynastic Egypt.

The Lower Egyptian layers at Tell el-Farkha yielded many artefacts imported from the southern Levant as well as from Upper Egypt: pottery, stone vessels, a copper knife, pear-shaped mace-heads, a greywacke cosmetic palette, beads of semiprecious stones and gold or flint knives. Remarkably, almost all of them were discovered in the above-mentioned Lower Egyptian residence, another few in the vicinity of breweries, but none in simple houses. All these data strongly suggest that trade with the Levant and Upper

Pozostałości najstarszych browarów.
Kom Zachodni
Remains of the oldest brewery center.
Western Kom

Mur z suszonej cegły otaczający
kompleks browarów
Mud-brick wall surrounding the breweries

dzają to również pierwsze tokeny, które pojawiają się wówczas na stanowisku.

Badania w Tell el-Farkha wykazują wyraźnie, że dolnoegipskie społeczeństwo było dużo bardziej rozwarstwione niż dotychczas przypuszczano. Na jego czele stała lokalna elita, którą można porównać z tą z Górnego Egiptu. Prawdopodobnie kontrolowała ona wiele aspektów życia, między innymi warzenie piwa i handel ze Wschodem i Południem. Niewątpliwie podstawy późniejszych relacji handlowych między Egiptem a Bliskim Wschodem zostały stworzone przez wczesnych mieszkańców Delt.

Na końcu Fazy 1 w Tell el-Farkha browary i rezydencja dolnoegipska zostały zniszczone przez bardzo wysoki wylew Nilu i cały ten obszar przykrył muł rzeczny. Po katastrofie szybko odbudowano jedynie rezydencję. W miejscu browarów został wzniesiony pierwszy duży budynek związany z kulturą Nagada. Ta górnoegipska kultura była dotąd uważana za dużo bardziej kompleksową i silniej rozwarstwowaną niż społeczeństwo dolnoegipskie. Mieszkańcy Górnego Egiptu grzebali swoich zmarłych w dobrze skonstruowanych grobach z dużą ilością darów, często importowanych z północnego-wschodu czy południa. Już w tym okresie istniało prawdopodobnie kilka silnych centrów politycznych, a ich wodzowie czy nawet książęta byli potężnymi indywidualnościami.

Nagadyjska ekspansja do Delt rozpoczęła się w czasie, kiedy dolnoegipska osada w Tell el-Farkha została zniszczona przez wylew rzeki. Prawdopodobnie ta sama katastrofa dotknęła też inne stanowiska w Delcie (m.in. Tell el-Murra) i bardzo ułatwiła zadanie Nagadyjczykom. Wydaje się również możliwe, że wzrastające natężenie kontaktów Delt z Górnym Egiptem wymagało stałego pobytu przedstawicieli kultury Nagada w Tell el-Farkha. Dolnoegipcscy przywódcy pozwolili Nagadyjczykom osiedlić się na

Egipt was a very important branch of the economy of Lower Egyptian inhabitants of Tell el-Farkha. This is also evidenced by the first tokens, which appeared at the site during Tell el-Farkha Phase 1.

Arguably, from the beginning of the occupation at Tell el-Farkha, the Lower Egyptian society was much more stratified than previously supposed. The top layer consisted of the local elite, similar to Upper Egyptian nobles. They probably controlled many aspects of life, beer production and trade with East and South among them. It is evident that the basis for later commercial relations between Egypt and the Near East was established by the Lower Egyptians.

At the end of Phase 1 at Tell el-Farkha, the breweries and the Lower Egyptian residence were destroyed by a very high Nile flood and the entire area was covered with mud. The residence was quickly rebuilt, but breweries were not. In their place a huge edifice was erected, the first one connected with the Upper Egyptian Naqada culture, believed to be much more complex and stratified than the Lower Egyptian society. The Upper Egyptians buried their dead in well-constructed graves with many rich offerings, often imported from the North-East or South. Probably at least a few strong political centres existed in the area, headed by powerful chiefs or even princes.

The Naqadian expansion to the Delta began exactly at the time when the Lower Egyptian settlement at Tell el-Farkha was at least partially destroyed by the Nile. It is quite possible that the same disaster affected other sites in the Eastern Delta (in between Tell el-Murra), thus making the Naqadian expansion much easier. It seems very likely that the increased contacts between the Delta and Upper Egypt required permanent presence of a Naqadian representative at Tell el-Farkha. Therefore, the Lower Egyptian authorities allowed the Naqadians to settle in the destroyed parts, i.e. outside

Przekrój przez konstrukcję browaru z zachowaną dolną częścią kadzi
Section of the brewery construction with preserved lower part of the vat

zniszczonym terenie leżącym poza centrum dolnoegipskiego miasta, gdzie nadal mieszkały lokalne elity. Razem z pierwszymi budynkami nagadyjskimi i dużą ilością charakterystycznych artefaktów mamy do czynienia z pierwszą grupą południowców, która osiadła w Tell el-Farcha na pobyt stały.

Nagadyjski budynek z Komu Zachodniego był kilka razy przebudowywany w trakcie funkcjonowania. Jego ostatnia faza, datowana na sam początek okresu Nagada IIIA1 (ok. 3400 p.n.e.), była monumentalna. Regularne układy cegieł wyznaczały zarysy pomieszczeń tworzących budynek. Koncentracja naczyń zasobowych dookoła głównej części sugeruje, że otaczały ją magazyny. W budynku odkryto także gładkie pieczęcie i plomby z odciskami pieczęci cylindrycznych, tokeny oraz południowo lewantyńskie naczynia i ich fragmenty.

Z tą budowlą powiązana jest inna monumentalna konstrukcja (ok. 26×18 m), otoczona bardzo grubymi murami (ok. 1,8 m), odkryta na zachodnim skraju Komu Centralnego. Prawdopodobnie był to centralny magazyn, który miał co najmniej dwie fazy użytkowania. Budynek wzniesiono częściowo w tym samym miejscu co opisana wcześniej rezydencja dolnoegipska. Jego starsza faza została zbudowana na początku okresu Nagada IIIA1 (3 Faza w Tell el-Farcha) przez pierwszą grupę południowców. Faza druga jest datowana na koniec okresu Nagada IIIA1 i pierwszą połowę Nagada IIIB (Faza 4 w Tell el-Farcha).

W pierwszej połowie Nagada IIIA1 (ok. 3350 p.n.e.) cała osada w Tell el-Farcha została spalona. Świadczy o tym gruba (do 80 cm) ciemna spalona warstwa pokrywająca wszystkie budowle i oddzielająca młodsze konstrukcje. Rozmiary pożaru sugerują, że ogień nie został wniecony przypadkowo, ale był wynikiem rozmyślnego działania. Ślady podobnych gwałtownych wydarzeń są znane z kilku innych stanowisk datowanych na okres predynastyczny.

the Lower Egyptian town centre, where local elites continued to reside. Nevertheless, together with the first Naqadian edifices and their abundance of characteristic artefacts are proofs that the first group of Southerners settled down at Tell el-Farkha for permanent stay.

The Naqada edifice of the Western Kom had been rebuilt several times. The last stage, dated to the very beginning of Naqada IIIA1, was indeed monumental. Regular arrangements of mudbricks marked a clearly visible outline of rooms forming the building. The concentration of storage vessels around the main part suggests that it was surrounded by warehouses. In the building, some plain seals have been found, alongside those with cylinder impressions, tokens, as well as the southern Levantine pots and their fragments.

Another monumental building (approx. 26×18 m), surrounded by very thick walls (1.8m), is connected with the Naqada edifice. It was discovered at the western edge of the Central Kom and was most probably the protected central storage. The history of its occupation can be divided into at least two phases. It was partly placed in the same location as the earlier Lower Egyptian residence mentioned above. Its older phase was erected at the beginning of Naqada IIIA1 (the 3rd Phase of Tell el-Farkha) by the first group of Southerners. The second one is dated to the end of Naqada IIIA1 and the first half of Naqada IIIB (the 4th Phase of Tell el-Farkha).

During the first half of Naqada IIIA1 (approx. 3350 BC), the entire settlement at Tell el-Farkha burnt down, which is evidenced by a thick (up to 80 cm) dark burnt layer which covered all buildings and separated younger structures. The extent of the conflagration suggests that the fire was not accidental and may have been started intentionally. Traces of violent events are also known from a few other sites dated to the Predynastic period.

Mury budowli nagadyjskiej. Kom Zachodni
Walls of the Naqadian building. Western Kom

Mury centralnych magazynów nagadyjskich.
Kom Centralny
Walls of the Naqadian central storage.
Central Kom

To właśnie w tym okresie najwcześniejsze proto-królestwa w Górnym Egipcie rywalizowały ze sobą prawdopodobnie w różnych dziedzinach. Panowanie nad szlakami handlowymi prowadzącymi do Lewantu mogło być przyczyną konfliktów. Możemy również przypuszczać, że pierwsi osadnicy Nagadyjscy w Tell el-Farcha pochodzili z innego ośrodka niż ich następcy, którzy także podtrzymywali i usprawniali handel z Lewantem. Dowodzą tego liczne fragmenty ceramiki, tokeny i pieczęcie cylindryczne odkryte w Tell el-Farcha. Ta grupa ludzi odbudowała osadę po pożarze i nadal wykorzystywała magazyny z Komu Centralnego. Powinni być oni uważani również za budowniczych najstarszej fazy centrum administracyjno-kultowego na Komie Zachodnim. Pomieszczenia datowane na ten okres ułożono dookoła centralnego, prawie kwadratowego dziedzińca (ok. 8×8 m). Na zachód od dziedzińca ulokowano kultową kaplicę.

Jednym z najważniejszych osiągnięć nowoprzybyłych było wzniesienie ok. 3300 p.n.e. mastaby na Komie Wschodnim. Budowlę tę od reszty osady oddzielały wysokie mury. Mastaba z Tell el-Farcha jest obecnie najstarszym przykładem grobu charakterystycznego szczególnie dla najstarszych faz państwa faraonów. Na południowy-wschód od tej monumentalnej budowli odkryto kilka mniejszych grobów typu mastaba, datowanych na pierwszą część okresu Nagada IIIB (ok. 3300-3200 p.n.e.). Łączy je podobny sposób budowy. Komora grobowa została wkopana w ziemię, a nadbudowę o wysokości 1-3 m wzniesiono na powierzchni. Co najmniej jedną fasadę (wschodnią) dekorowały nisze. Niewątpliwie mastaba jako typ grobu została bardzo szybko zaadoptowana przez mieszkańców i była używana również przez średnią klasę społeczeństwa.

Okolo 3200 p.n.e. mastaba została opuszczona, a bezpośrednio na niej i oddzielającym ją od południa

It is probable that the earliest proto-kingdoms in Upper Egypt were competing in various fields. The dominant issue could be the control over trade routes leading to the Levant. We can also presume that the first Naqadian settlers at Tell el-Farkha originated from a different centre than their successors, which also maintained and improved trade with the Levant. This claim is supported by pottery sherds, tokens and cylinder seals discovered at Tell el-Farkha. The second of Naqadian settlers rebuilt and continued to use the big storage in the Central Kom. They should be also regarded as the builders of the oldest stage of the administrative-cultic centre at the Western Kom. The rooms from this phase were arranged around an empty, almost square courtyard (approx. 8×8 m). To the west of the courtyard, a cultic shrine was located.

One of the most important achievements of the newcomers was a mastaba (cf. the cemetery section) at the Eastern Kom, dated to Naqada IIIA2/B1 (approx. 3300 BC). It is the oldest example of a grave so characteristic for the oldest stages of the Pharaonic state. The edifice was separated from the rest of the settlement by high walls erected around it.

To the south-east of this monumental edifice, a few smaller mastaba graves from the first part of Naqada IIIB (approx. 3300-3200 BC) were uncovered. They were built in a similar way: a burial chamber was dug into the ground and a 1-3 meter high superstructure was erected above it. At least one (eastern) façade was decorated with niches. It is evident that the mastaba as a grave type was quickly adopted and used also by the middle class of the society.

Around 3200 BC, the mastaba was abandoned and new graves were built on it and on its southern wall. At the same time the golden figurines with lapis lazuli eyes, together with two ceremonial flint knives, were hidden in the northern part of the Eastern Kom. The

Mury nagadyjskiej mastaby. Kom Wschodni
Walls of the Naqadian mastaba. Eastern Kom

murze wzniesiono nowe groby. W tym samym czasie w północnej części Komu Wschodniego zostały ukryte dwa ceremonialne noże krzemienne i złote antropomorficzne figurki z oczami wykonanymi z lapis-lazuli. Skarb został odkryty w zrujnowanym budynku. Uboży kontekst archeologiczny sugeruje, że miejsce ukrycia nie jest tym, gdzie wcześniej je przechowywano czy eksponowano. Figurki przedstawiają prawdopodobnie anonimowego Predynastycznego władcę w czasie jubileuszu zwanego *heb-sed*. Jeżeli ta hipoteza jest prawdziwa to otrzymujemy kolejny dowód, że Tell el-Farcha było jednym z najważniejszych centrów w okresie formowania się państwa egipskiego.

W jednym z grobów, datowanych na ten sam okres i wzniesionych na murze oddzielającym mastabę od południa odkryto imię Iry-Hor (władca tzw. dynastii 0) wyryte na dzbanie zasobowym. Z Tell el-Farcha znane są również dwie inne inskrypcje z imieniem tego władcy. Odkrycia te są bardzo istotne, ponieważ Iry-Hor był znany jedynie z własnego grobu w Abydos w Górnym Egipcie.

Wydaje się, że wzniesienie nowych grobów na mastabie i ukrycie złotego skarbu miało miejsce w tym samym czasie. Ponieważ ukrytych figurek nie wydobyto w przeszłości, ludzie odpowiedzialni za ich ukrycie prawdopodobnie nigdy nie powrócili do Tell el-Farcha i zostali zastąpieni przez całkowicie nowych osadników. Cała sytuacja może być również związana ze zmianami w osadnictwie i pojawieniem się w Tell el-Farcha nowej grupy z innej części Egiptu. Byłaby to trzecia grupa osadników z południa, prawdopodobnie powiązanych z Abydos i jego władcą Iry-Hor, być może pierwszym znanym królem panującym nad całym Egiptem. Tym niemniej ich przybycie nie skutkowało zniszczeniem Tell el-Farcha, a jej dotychczasowi mieszkańcy prawdopodobnie opuścili miasto, oddając je w ręce nowi osadników.

treasure was discovered in a ruined building. Poor archaeological context suggests that the objects in question had been deliberately hidden and thus the place of their discovery is not the place where they had been previously stored or exhibited. The figurines presumably represent an anonymous Predynastic ruler during his *heb-sed* jubilee. If the hypothesis is right, the figurines are yet another piece of evidence that Tell el-Farkha was one of the most important centres in the formative stage of the Egyptian kingdom.

In one grave, dated to the same period and located on the wall separating the monumental mastaba from the South, the name of Iry-Hor (a ruler of so-called Dynasty 0) was engraved on a storage jar. Two others inscriptions of his name are also known from Tell el-Farkha. It is very significant, because until now Iry-Hor was known only from his grave at Abydos in Upper Egypt.

The observation that graves were built over the mastaba and golden figurines were hidden in the same time is significant. The fact that the statuettes were not recovered in the past seems to indicate that the people who had hidden them never returned to Tell el-Farkha and were replaced by completely new inhabitants. This means that the discussed situation could also be connected with some changes in occupation, and that settlers from another parts of Egypt appeared. That would mean a third group of Southerners, most probably linked with Abydos and its ruler Iry-Hor, presumably the first king known to have ruled over the whole of Egypt. However, this time their arrival did not involve the destruction of Tell el-Farkha, as its inhabitants probably escaped and new settlers took over the town without destroying it.

No cultural differences between the second and the third group of Southerners have been observed. The third group can even be regarded as continua-

Naczynie na wino z imieniem Iry-Hora
(władcy Dynastii 0)

Wine jar with the incised name
of Iry-Hor (ruler of Dynasty 0)

Pomiędzy drugą i trzecią grupą południowców nie istniały żadne różnice kulturowe, a trzecia grupa osadników może nawet być uważana za kontynuatorów poprzedników. Relacje handlowe były nadal ożywione, czego dowodzą liczne tokeny i odciski pieczęci cylindrycznych datowanych na ten okres. Nadal budowane były mastaby, a ceramika czy inne artefakty nie uległy zmianom. Nowi przybysze rozbudowali i nadal wykorzystywali centrum administracyjno-kultowe z Komu Zachodniego. Na pewno jego ostatnia faza, a prawdopodobnie również środkowa, zostały przez nich wzniesione. Wotywne depozyty odkryte w dwóch kaplicach centrum administracyjno-kultowego wykazują silne stylistyczne i ideologiczne związki z depozytami znanymi z Górnego Egiptu.

Na ten sam okres datowana jest ważna budowla z Komu Wschodniego. Zajmowała ona przestrzeń co najmniej 15 × 10 m i składała się z 3 pomieszczeń. Wszystkie mury, zarówno z zewnątrz jak i od wewnątrz, pokrywała gruba (3-5 cm) jasna zaprawa. Identyczną zaprawą pokrywano również ściany niektórych mastab z tego okresu. Charakterystyczna ceramika o kultowym przeznaczeniu została odkryta pod podłogą budynku, co sugeruje, że był on rodzajem świątyni grobowej wzniesionej na wschodnim skraju cmentarzyska.

W połowie I dynastii Tell el-Farkha straciła swoje polityczne znaczenie i zmieniła swoją rolę. Centrum administracyjno-kultowe i cały Kom Zachodni zostały opuszczone. Prawdopodobnie lądowe szlaki handlowe prowadzące na Bliski Wschód straciły swoje znaczenie lub zostały wręcz porzucone ze względu na rozwijający się handel morski. Dużo większe znaczenie miały miasta i osady położone nad głównymi odnogami Nilu, np. Mendes. Jest więc możliwe, że w połowie I Dynastii lokalna elita i związani z nią człon-

tors of the second one. Trade relations were still vibrant, as evidenced by numerous tokens, impressions of cylinder seals and plain seals dated to this period. Mastaba graves were still being used and pottery and other artefacts had not changed. The newcomers rebuilt and still used the administrative-cultic centre on the Western Kom. Certainly, the last stage of the complex, and probably the middle one as well, were constructed by the third group of inhabitants. The votive deposits discovered in two chapels of the administrative-cultic centre demonstrate strong stylistic and ideological connections with deposits known from Upper Egypt.

Another important building dated to the same period was discovered on the Eastern Kom. It was at least 15 x 10m in size and had 3 rooms. All walls (0.8-1 m wide) were covered by thick (3-5 cm) pale mortar on the outside and on the inside. Exactly the same kind of mortar was also applied on the walls of some of mastaba-graves dated to the same period. The characteristic cultic pottery discovered under the edifice's floor suggests that it was a kind of funerary temple erected on the eastern border of cemetery.

In the middle of the First Dynasty, Tell el-Farkha lost its political importance and its role changed. The administrative-cultic centre and the entire Western Kom were abandoned. Probably the land trade routes leading to the Near East were rarely used, or even disappeared altogether. Ships were used much more often and sea trade was thriving. As a result, towns and settlements located very near to the main branches of the Nile, such as Mendes, became much more important. It is then possible that in the middle of the First Dynasty the local elite, and other members of society connected with them, moved from Tell el-Farkha to another town – and Mendes seems to be the best candidate.

Pozostałości murów
centrum administracyjno-kultowego.
Kom Zachodni

Remains of the walls
of the administrative-cultic centre.
Western Kom

Pozostałości świątyni grobowej.
Kom Wschodni

Remains of the funerary temple.
Eastern Kom

kowie społeczności przenieśli się z Tell el-Farcha do innego miasta, a Mendes wydaje się być najlepszym kandydatem.

W tym samym czasie na Komie Centralnym został wzniesiony duży okrągły budynek, funkcjonujący do końca III dynastii. Miał on prawie 11 m średnicy i powinien być interpretowany jako olbrzymi silos, podobny do tych znanych z ikonografii wczesnodynastycznej. Takie silosy w kształcie wieży były używane do gromadzenia ziarna i innych dóbr przeznaczonych dla królewskiego dworu lub potrzeb kultu pośmiertnego.

Podsumowując, należy podkreślić, że od czasu kultury dolnoegipskiej aż do połowy I dynastii Tell el-Farcha było jednym z najważniejszych miast, nie tylko we wschodniej Deltcie. Dowodzi tego mastaba, wzniesiona po raz pierwszy w Deltcie, jako pomysł osadników z Górnego Egiptu. Innym ważnym dowodem jest centrum administracyjno-kultowe ulokowane w Tell el-Farcha na początku okresu protodynastycznego. Obydwie budowle mogą świadczyć o tym, że Tell el-Farcha była stolicą co najmniej dla części wschodniej Deltty, lub nawet całego regionu. Związki z wczesnymi proto-królami, a później z dworem władców potwierdzają złote figurki i przedmioty z wotywnego depozytu odkrytego w zachodniej kaplicy centrum administracyjno-kultowego. Trzeba również podkreślić, że wschodnia Delta była bardzo ważnym rejonem w okresie formowania się państwa egipskiego, a jej wkład w powstanie monarchii faraonów był dużo większy niż przypuszczano dotychczas.

Krzysztof Ciałowicz

However, at the same time, a great round building was erected on the Central Kom and existed there until the end of the Third Dynasty. It was almost 11 m in diameter, and has been interpreted as a great silo, known from Early Dynastic iconography. Such tower-like structures were used for collecting grains and other commodities for the ruler's court or for posthumous cult.

To conclude, it is worth noting that from the Lower Egyptian culture until the middle of the First Dynasty, Tell el-Farkha was one of the most important towns, not only in the Eastern Delta. The findings that support this hypothesis include the mastaba, which was introduced in the Delta, but possibly as an Upper Egyptian invention. Another important evidence is the administrative-cultic centre built at the beginning of the Protodynastic period. It means that Tell el-Farkha was at least a capital of a part of the Eastern Delta, or maybe even the entire region. The connection with proto-kings and later with the royal court is confirmed by the golden figurines and objects from the votive deposit found in the western chapel of the administrative-cultic centre. Another important point is that the Eastern Delta played an essential role during the formation of the Egyptian state and its contribution to this process was much greater than previously supposed.

Krzysztof Ciałowicz

Grób mastaba. Kom Wschodni
Mastaba grave. Eastern Kom

Okrągła budowla. Kom Centralny
Rounded building. Central Kom

Członkowie misji (2016)

Team (2016)

Polska Ekspedycja Archeologiczna do Wschodniej Deltę Nilu 1998-2018

Polish Archaeological Expedition to the Eastern Nile Delta 1998-2018

Badania w Tell el-Farcha prowadzone są przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie i Muzeum Archeologiczne w Poznaniu we współpracy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego.

W pracach uczestniczyli naukowcy z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, Instytutu Antropologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Muzeum Śląskiego w Katowicach, Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, Krakowie i Warszawie, Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytutu Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, BIAAX Consult w Amsterdamie a także z Francji, Niemiec, Chorwacji, Japonii i Australii.

Excavations at Tell el-Farkha are carried out by the Institute of Archaeology Jagiellonian University in Cracow and Poznań Archaeological Museum in cooperation with the Centre of Mediterranean Archaeology of the University of Warsaw.

In the research participated scientists from Poznań Archaeological Museum, Institute of Archaeology Jagiellonian University in Kraków, AGH University of Science and Technology in Kraków, Institute of Anthropology Adam Mickiewicz University in Poznań, Silesian Museum in Katowice, Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences in Poznań, Kraków and Warszawa, Medical College of Jagiellonian University, Institute of Archaeology Nicolaus Copernicus University in Toruń, Institute of Archaeology University of Rzeszów, BIAAX Consult in Amsterdam as well as scholars from France, Germany, Croatia, Japan and Australia.

Kierownicy/Directors:

Marek Chłodziński 1998-2018;
Krzysztof Ciałowicz 1998-2018.

Katarzyna Bodziony (S) 2004;
Patrycja Borkowska (S) 2009;
Malwina Brachmańska (S) 2013-2015;
Nathalie Buchez (A) 2004;
Monika Budzyńska (S) 2011;
Joanna Bujko (S) 2008;
Artur Buszek (SA) 2006, 2008-2011;
Gaele Breand (A) 2009;
Adrian Chlebowski (S) 2010;
Cyprian Chmielewski (S) 2012;
Piotr Choła (S) 2012;
Hubert Chudzio (D) 2009;

Członkowie/Members:

Renata Ablamowicz (Z) 1999-2008, 2010, 2012-2013, 2015-2016;
Bartosz Adamski (SA) 2009-2010, 2013-2016;
Grażyna Bąkowska (A) 1999;
Daria Białobrzecka (SA) 2013-2017;
Marcin Biborski (K) 2017;
Anna Biel (SD) 2004-2005;
Katarzyna Błaszczuk (SA) 2005-2012;

Julia Chyla (A) 2015;
Krzysztof Cichowski (SA) 1999-2002, 2004-2005;
Małgorzata Ciemięga (S) 2008;
Marcin Czarnowicz (SA) 2005-2006, 2008-2009, 2011-2016, 2018;
Antoni Czerwiński (S) 2009;
Jacek Czuszkiewicz (S) 2004;
Izabela Dachtera (D) 2001-2002;
Joanna Dębowska-Ludwin (SA) 1999-2007, 2009, 2011-2013,
2015, 2017-2018;
Jacenty Dędek (D) 2007;
Urszula Doros (SC) 2015-2018;
Merita Dreshai (S) 2015-2016;
Anna Drzymuchowska (S) 2005;
Agnieszka Dzwonek-Kozieł (S) 2010;
Wojciech Ejsmond (A) 2013;
Dagmara Filek (S) 2017-2018;
Dagmara Gajewska (S) 2013;
Paweł Gajowiecki (S) 2002;
Marcin Gamrat (SA) 2015-2018;
Monika Gaździk (A) 2004;
Aleksandra Głab (S) 2007;
Magdalena Gorlas (D) 2001-2002;
Frederic Goyot (A) 2009;
Grzegorz Gregorczyk (S) 2008;
Marta Groborz (S) 2006;
Anna Grochowina (S) 2009;
Sylvia Groń (S) 2014;
Marzenna Gurtowska (A) 2001;
Roksana Hajduga (S) 2008;
Tomasz Herbich (E) 1998-2000, 2006;
Paweł Hołda (S) 2002-2003;
Amber Hood (A) 2009;
Gabriela Horodeczny (SA) 2016-2018;
Klaudia Jagoda (S) 2016;
Anita Jankowiak (S) 2012;
Eliza Jaroni (A) 2004, 2007;

Edyta Jatczyszyn (S) 2012;
Katarzyna Jeleń (S) 2009;
Maciej Jórdeczka (A) 1998, 2000-2006, 2008-2010, 2012-2013,
2015, 2018;
Mariusz Jucha (A) 1998-2012, 2017;
Alicja Jurgielewicz (S) 2010;
Alicja Jurkiewicz (S) 2014-2016;
Władysław Jurków (D) 2007;
Katarzyna Juszczyk (SA) 2007-2011;
Jacek Kabaciński (A) 1998-1999, 2001, 2003-2005, 2008, 2010,
2012, 2014;
Marta Kaczanowicz (S) 2013-2015;
Dawid Kaczmarczyk (S) 2008-2009;
Maria Kaczmarek (N) 2004, 2006, 2008;
Małgorzata Kajzer (S) 2012;
Roman Kałuziński (S) 2012;
Magdalena Kamionka (S) 2005-2006;
Jacek Karmowski (SA) 2011-2018;
Michalina Karpus (S) 2008;
Magdalena Kazimierczak (SC?) 2013-2018;
Ryszard Kirkowski (A) 1999-2005;
Jolanta Kiszka (S) 2016;
Michał Kłosowski (S) 2014;
Michał Kobusiewicz (A) 2012;
Piotr Kołodziejczyk (SA) 2000-2002, 2004-2008, 2010-2016;
Maria Korczyńska (S) 2006-2007;
Julia Kościuk (S) 2013;
Anna Kotarba (S) 2008;
Krzysztof Kotynia (S) 2015;
Krzysztof Kowalski (D) 2004-2007;
Iwona Kozieradzka (S) 2003;
Anna Kozłowska (N) 2009-2013;
Monika Kozubal (S) 2013;
Grażyna Krawczyk (S) 2005;
Marcin Krzepakowski (D) 2006, 2008;
Marta Krzyżńska (S) 2013-2015;

Kornelia Kuberacka (S) 2009;
Anna Kubica (S) 2010;
Lucyna Kubiak-Martens (B) 2001-2002, 2004, 2006-2007, 2009, 2013, 2017;
Kuciewicz Ewa (A) 2002-2007;
Małgorzata Kujawa (S) 2005-2006;
Łukasz Kupczyk (S) 2010;
Michał Kurzyk (SA) 2004-2005, 2007-2008, 2010-2012;
Romuald Lewandowski (D) 2007;
Małgorzata Leska (S) 2017-2018;
Ada Lewkowicz (S) 2015;
Joanna Lis (K) 2007;
Anna Longa (SA) 2000-2007, 2012-2013;
Mikołaj Maciejewski (S) 2015;
Izabela Maciuszczak (N) 2010;
Dariusz Majewski (S) 2000;
Daniel Makowiecki (Z) 2002-2004, 2006, 2008, 2010, 2012;
Natalia Małecka-Drozd (A) 2016;
Agnieszka Mączyńska (SC) 1999-2005, 2007-2008, 2011-2018;
Katarzyna Mądrzyk (S) 2015;
Judyta Młynarska (S) 2012;
Jakub Mugaj (S) 2013-2014;
Edyta Mrowiec (A) 1999-2000;
Małgorzata Mrozek-Wysocka (G) 2009-2010;
Agnieszka Musiał (S) 2010;
Adrianna Niżnik (S) 2017-2018;
Edyta Nowak (S) 2000, 2004;
Magdalena Nowak (SA) 2007-2011;
Karina Nowińska (S) 2010;
Łukasz Obtułowicz (SA) 2002-2003, 2008;
Agnieszka Ogórek (S) 2007;
Magdalena Orłowska (S) 2013;
Piotr Osypiński (A) 1999, 2001;
Elżbieta Palka (S) 2010;
Maciej Pawlikowski (G) 1998, 2000, 2002-2004, 2006-2010, 2012-2013, 2015;

Donata Pawłowska (S) 2002;
Marta Perlińska (S) 2011;
Magdalena Piątek (S) 2003;
Marcin Pietrzyk (S) 2012;
Alicja Płaskowska (A) 2008;
Magdalena Płoszaj (S) 2013-2015;
Grzegorz Bąk-Pryc (SA) 2004-2009, 2011, 2014, 2017-2018;
Krzysztof Rak (S) 2009;
Thilo Rehren (M) 2012;
Artur Rewekant (N) 2002;
Anna Rojek (S) 2012;
Bernard Ronka (S) 2009;
Karolina Rosińska-Balik (A) 2008-2010, 2012-2015, 2017-2018;
Michał Rozwadowski (SC) 2003-2010, 2012-2013;
Sanada Sakura (A) 2015;
Joanna Sawicka (D) 2006, 2008;
Christian Schweitzer (E) 2000;
Eryk Schellner (S) 2001;
Aleksandra Siciak (S) 2014-2015;
Michał Sip (A) 2004-2008;
Natalia Skórnicka (S) 2014, 2016;
Jakub Skłucki (SA) 2014-2018;
Magdalena Skrzypczak (N) 2004;
Robert Słaboński (D) 2000-2004, 2006-2017;
Edyta Słowiczek (G) 2010, 2012-2013;
Magdalena Sobas (SC) 2006-2013, 2015-2018;
Kacper Staszewski (S) 2018;
Krzysztof Stawarz (SA) 2002-2003, 2016-2017;
Izabela Sterczewska (S) 2017;
Urszula Stępień (SA) 2009-2010, 2012;
Jakub Stępnik (S) 2011-2012;
Joanna Such (G) 2008;
Michał Surówka (S) 2005-2006;
Anita Szczepanek (N) 2016-2018;
Piotr Szczepanik (S) 2009;
Piotr Szejnoga (D) 2001-2003, 2006;

Dorota Sznajder (S) 2009;
 Leszek Szumlas (SA) 2002-2003, 2005-2006;
 Agnieszka Szymańska (S) 2007;
 Marcin Szymanowicz (SA) 2009-2010, 2012-2013;
 Dawid Święch (S) 2004;
 Tomasz Tajnert (S) 2009;
 Katarzyna Taton-Wyroba (S) 2006;
 Bartosz Tietz (S) 2010;
 Yann Tristant (A) 2004-2005;
 Maciej Waclawik (S) 2013-2014;
 Bartłomiej Walkowski (S) 2018;
 Michał Wasilewski (G) 2003-2005, 2007, 2011, 2013, 2016;
 Marta Wawrzynkiewicz (S) 2008;
 Elżbieta Wątroba (S) 2009-2011;
 Władysław Weker (K) 2008, 2010-2013;
 Aleksandra Węgrzynek (S) 2013, 2016;
 Magdalena Więckowska (S) 2015-2018;
 Joanna Wojdala (N) 2009;
 Małgorzata Wojtyczka (G) 2012;
 Barbara Woźniak (S) 2015;
 Monika Włodarczak (S) 2005;
 Magdalena Włodarska (S) 2005;
 Michał Woźnicki (D) 2002;
 Maciej Wyżgoł (S) 2013;
 Mirosława Zabilska-Kunek (Z) 2018;
 Anna Zajac (S) 2005;
 Monika Zapart (S) 2002-2003;
 Tomasz Zapaśnik (G) 1999;
 Szymon Zdziebłowski (SA) 2005-2007;
 Konrad Ziółkowski (SA) 2011, 2013;
 Halina Żarska-Chłodnicka (D) 1998-2003, 2005-2006, 2008-2013;
 Agnieszka Żero (S) 2007;
 Mateusz Żuchowski (S) 2008;
 Małgorzata Żukowska (SR) 2008, 2011-2018.

A – archeolodzy/archaeologists
 B – archeobotanicy/archaeobotanists
 C – archeolodzy-ceramolodzy/archaeologists-ceramologists
 D – dokumentaliści, fotografowie, filmowcy/dokumentalists, photographers, film makers
 E – geofizycy/geophysicists
 G – geolodzy/geologists
 K – konserwatorzy/conservators
 M – metaloznawcy/metal experts
 N – antropolodzy/anthropologists
 S – studenci archeologii/students of archeology
 Z – archeozoolodzy/archaeozoologists

Inspektorzy SCA i MSA/ SCA and MSA Inspectors:

Ahmed Hosni Ezzat Mohamed 2016
 Ahmed Elsayed Ahmed Ali 2018
 Ali Mahfuz Abbas Hassan 2013
 Amira Elmorsy Abdelghany 2006
 Emad Hassan Mohamed Salamah 2014
 Hamdy Ahmed Abdel Azeem 2017
 Ibrahim Mohamed Sanaed Abd Elrazik 2018
 Latifa Mohammed Elsayed 2016
 Maaly Mohamed Taufek 2017
 Mohamed Abdel Azis Al Sayed Gabr 2014
 Mohamed Fawzy Abd Ibrahim 2018
 Mohamed Mustafa Shabana 2005, 2010
 Mustafa Ali Selim 2004, 2006
 Robia Ahmed Robia 1999
 Saad el Sayed Mansur 2004, 2009, 2012
 Salem el Baghdadi 1998
 Yasser el-Said el-Gamal 2000-2003, 2005, 2008
 Yousri el-Sayed Ahmed 2004, 2007, 2011, 2013, 2015

Sponsorzy Polskiej Ekspedycji Archeologicznej do Wschodniej Deltę Nilu

Sponsors of Polish Archaeological Expedition to the Eastern Nile Delta

Wykopalka w Tell el-Farcha były finansowane przez/ The excavations at Tell el-Farkha were financed by

Narodowe Centrum Nauki/ National Science Centre (m.in./ among others UMO-2014/13/B/HS3/04976;
UMO-2017/27/B/HS3/01225).

Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego/ Ministry of Science and Higher Education

Fundację na rzecz Nauki Polskiej/ Foundation for Polish Science

Uniwersytet Jagielloński/ Jagiellonian University

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu/ Poznań Archaeological Museum

Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne/ Poznań Prehistoric Society

Fundację Patrimonium/ Patrimonium Foundation

Polską Akademię Umiejętności/ Polish Academy of Art and Sciences

Towarzystwo National Geographic/ National Geographic Society

Akademia Górniczo-Hutniczą/ AGH University of Science and Technology

Muzeum Śląskie w Katowicach/ Muzeum Śląskie in Katowice

oraz/and

Carlsberg Okocim S.A., Bank BPH, Bank PKO BP, Leroy Merlin Kraków, Kärcher Polska, Pols-Skal, Pharmacy Vena-Vita, Pharmacy Pod Halą, Studio Qba Jakub Jewuła, ARCHmedia

POZnań*

ISBN 978-83-60109-66-3